

Föreningen för Västgötalitteratur

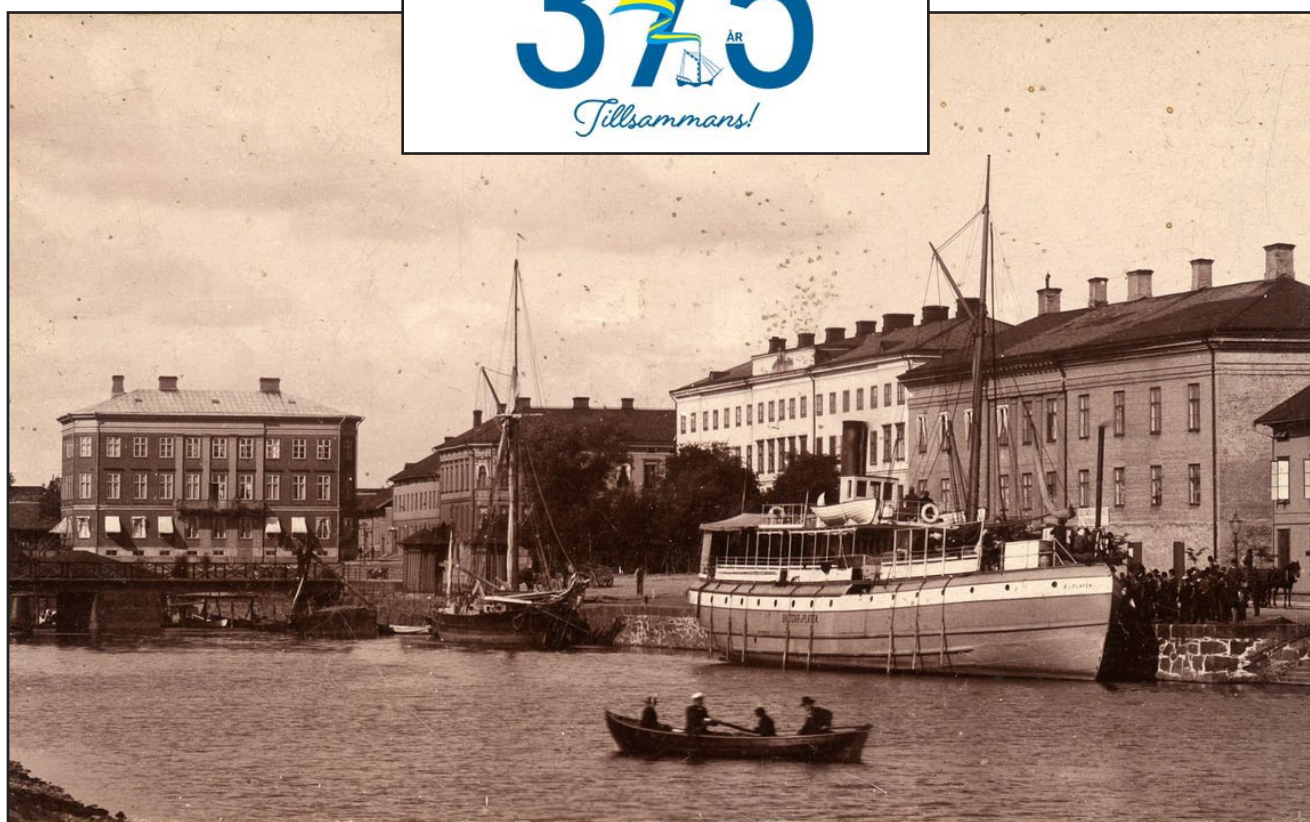

Meddelande

År 2019

NR 4

2019-12-15

Bland årets jubilerande västgötska städer finns Vänersborg som firar 375 år. Allt började med Gustav Vasa som insåg värdet av en befäst stad på stad på Huvudnäsön och 1640 flyttade Brätteborna till Vänersborg. 1644 fick staden stadsprivilegier.

Precis som stadsnamnet avslöjar var grundtanken att det skulle vara en försvarsanläggning, borg vid Vänern. Det var gränsområde mellan Sverige och Danmark/Norge och den mest berömda skärmytslingen var den så kallade Gyldenlofefejden åren 1675-1679.

I juni 1676 besegrade danskarna den svenska garnisonen i staden. Den 10 september lämnade Gyldenløve staden efter att ha bränt den. Han skonade dock stadens nya kyrka, men några av de mest värdefulla klenoderna togs med, bland annat urverket och två kyrkklockor. Den ena av klockorna fördes som krigsbyte till Danmark och hamnade på en av

Gyldenløves gårdar. En tid innan grundstenen till Vor Frelsers i Köpenhamn lades den 1682 skänkte han den till kyrkan, där klockan finns än idag. Vänersborgs erövring fick så stor betydelse i Danmark att man lät slå en medalj över händelsen och höll tacksägelsegudstjänster över hela landet.

1752 invigdes Brinkebergsskulle sluss, som löste problemet med nivåskillnaden mellan Vänern och Göta älv. **1800** blev Trollhätte kanal klar och Vänersborg fick därmed direkt sjöfartsförbindelse med Göteborg och Västerhavet. Bilden ovan visar just på Vänersborg som skeppstad.

Efter **1834** års storbrand då nästan all bebyggelse i staden ödelades, grundlades den nya stadsbebyggelsen efter 1600-talets rutnätsplan och då med hänsyn till brandrisken.

Fram till **1927** låg Kungliga Västgöta regemente i Vänersborg. **1999** blev Vänersborg säte för Västra Götalandsregionens regionfullmäktige och regionstyrelse.

Föreningen för Västgötalitteratur
Box 325, 532 24 Skara • Tfn 0511-165 40
Plusgiro 59 24 33-7 • Bankgiro 663-2574
Epost: sven-olof.ask@tele2.se
www.vastgotalitteratur.nu

Ordförande: Johnny Hagberg, Skara. 0510-48 52 15
jarpas.pastorat@svenskakyrkan.se

Vice ordf.: Gerd Ljungqvist-Persson, Od. 0513-600 29
info@creadiem.se

Skr. Annicka Berggren, Söne. 0510-53 10 01
annicka.berggren@icloud.com

Skattmästare: Sven-Olof Ask, Skara. 070-7426518
sven-olof.ask@tele2.se

Anne Andersson, Vårgårda, 0322-62 47 13
anne.andersson@telia.com

Ritwa Herjulfsson, Göteborg. 0762-11 40 31
ritwa@herjulfsson.se

Thomas Johansson, Tranemo. 070-531 18 03
tranan@antikvariattranan.se

Niklas Krantz, Göteborg. 0762-68 30 04
b2_gods@hotmail.com

Christina Ström, Skarstad. 0512-205 19
vatteljuset@telia.com

Clary Winberg, Trollhättan. 0520-748 19
clary.winberg@gmail.com

Årsavgift 2020: Enskilda medlemmar 100 kr,
Äkta makar/sambor/institutioner 125 kr.

Meddelandet utkommer i februari, juni, augusti och
december. Författare ansvarar för innehållet i egna artiklar.

Redaktör och ansv. utgivare: Johnny Hagberg

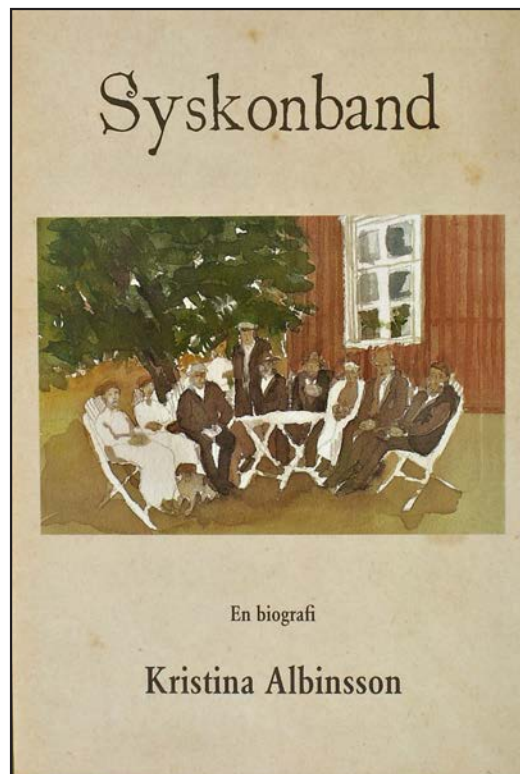
Vi hälsar följande medlemmar välkomna till föreningen:

Kristina Albinsson, Berghem
Robert Granath, Trollhättan
Ingvar Hermansson, Nossesbro
Margareta Johansson, Lugnås
Mikael Johansson, Vargön
Rolf Johansson, Göteborg
Yvette Lissman, Alingsås
Karin Mann, Kvänum
Kristina Ohlsson, Göteborg
Birgitta Vidén, Stråvalla

Glöm ej att betala din medlemsavgift för 2020

Årsavgift 2020: Enskilda medlemmar 100 kr,
Äkta makar/sambor/institutioner 125 kr.

Träskrin fyllt med brev berättar släkthistorien

Det gick bra för Sven Magnus Nilsson. Från 1860-talet sitter han som patron på Orrevalla egendom utanför Lidköping och har förmodligen god ekonomi. I alla fall verkar hans släkt tro det.

Sven Nilsson får en ström av brev från olika anförvanter, även från barn, med böner om ekonomisk hjälp. Förbluffande ofta ställer han upp.

Det kan Kristina Albinsson berätta i sin bok Syskonband, utgiven på eget förlag. Hon bor på Hulu 1, 511 96 i Berghem och är barnbarnsbarn till Sven Nilsson. Hon får tips om en skattekista i form av ett träskrin fyllt av gamla brev från olika släktingar. Främst från Svens nio barn som i boken följs noga genom livet liksom förstås Sven och hans fru Hilda.

Det mesta kretsar kring Orrevalla och andra platser i trakten, men det görs också utfärder till studentlivet i Uppsala och Lund vid förra sekelskiftet, liksom till olika arbetsplatser barnen söker sig till.

Inte minst handlar ett långt avsnitt om Skara där alla de nio barnen får en chans att studera. Pojkarna vid läroverket, flickorna i flickskolan vid Gunnar Wennerbergsgatan. Det är inte billigt, flickorna är extra dyra att hålla i skola eftersom staten inte verkar anse att de är värda att satsa på. Det är helt fel i de här fallen, systrarna verkar vara minst lika yrkeskunniga som sina bröder. Studietiden i Skara är lång och ofta bor där flera barn samtidigt. Då har de ofta ett eget hushåll med en medsänd jungfru som föreståndare. Det verkar ofta fungera.

Kristina Albinsson har med hjälp av massor av brev plus några dagböcker fått en god bild av livet i vardag och fest. Det som saknas fyller hon i efter olika studier så man får veta mycket om livet under nästan ett och ett halvt århundrade. Till detta kommer en mängd gamla kort som gör berättelserna levande. En intressant och välskriven bok om Kristina Albinssons familjs liv, men också om livet i Västergötland förr.

Hans Menzing

Stadsbranden i Borås 1827

Brännerigården

I förra Meddelandet berättades om stadsbranden i Skara 1719 som i princip ödelade staden. En stad som haft flera stadsbränder är Borås. Staden brann 1681, 1727, 1822 och 1827. Det märkliga är att det var exakt 100 år på dagen mellan bränderna 1727 och 1827. Båda startade nämligen den 14 juli.

Att en stad har brunnit ned vid fyra tillfällen och ändå kunnat resa sig ur askan är märkligt. Inte minst med tanke på att det endast var fem år mellan bränderna 1822 och 1827. Författarinnan Ada Damm hade rätt då hon skrev att *"Borås stads historia är i eld skriven"*.

Vid branden 1827 återstod endast ett 30-tal byggnader. Allt annat var lagt i aska. Bland de som klarade sig var kyrkan, prästgårdarna och skolhuset. En av de byggnader som ännu idag finns kvar och som klarade branden är den så kallade Brännerigården på Västerlånggatan.

I *Borås Weckoblad* av den 20 juli 1827 återfinns en berättelse från branden. Här återges huvuddelen av texten:

Lördagen den 14 dennes kl. 6 på morgonen kom eld lös hos snickaren L. Olsson, boende på Sandgierdsgatan i norra änden av staden. Att det ihärdigaste bemödande användes till eldens dämpande och vidare kringspidande lär knappast behöva nämnas. Men de snart öfverhand tagande lågorna, närda av en mängd brännbara ämnen och af wexlande stormvindar jagande kring hela grannskapet, gäckade hwarje försök att stänga förödelserna inom gränserna af den så kallade gamla Staden. Innan kort hade elden spridit sig även till den nybyggda delen. Krutförråd hos handlande, Apoteks- och Fabriks-drouger, upplag av foder, med flera andra lätt antändliga ämnen, hvilka fattade eld, spridde inom några timmar lågorna öfver hela staden och antände den på flerfaldiga ställen samt tillintetgjorde med detsamma hoppet om möjligheten att rädda något enda hus. Nu ansträngdes alla krafter för att af lös egendom undanrycka de roflystna lågorna hwad möjligt war; men människokrafterne dukade under för det rasande elementer, och måhända har minsta delen

även af den lösa egendomen kunnat räddas. Med undantag af Kyrkan (som likwäl varit i fara), Prästgårdarne och Skolehuset jemte några få smärre enwåningshus, har hela staden inom 12 timmar uppgått i lågor och rök. Hvilken rysvärd förändring inom en så kort tidsrymd! Hvilken förfärlig aftonstund! Man föreställer sig fäder och mödrar, utmattade af mödor, samt nedtryckte af sorg och behof, stapplande kring ruinerna af deras forna trefliga hyddor och släpande med sig gråtande barn utan att weta vad de borde söka ett tak för den annalkande natten; föreställa man sig då wid hvarje grushög förtviflade likar, af hwilka ganska få kunde säga till den andre: "wi äro lyckligare än I" och man har en trogen tafla af den jemmerfulla belägenheten, - De af Stadens inwånare, hvilka äga ländrier i grannskapet, hafva flyttat dit, och äfven inrymt hos sig så många huswille som möjligt; andra hafwa sökt flygt på landsbygden, och de öfrige äro dels redan flyttade, helt betänkte att flytta till andra städer för att genom sina yrken förwärfwa en bergning, som för närwarande förgäwes lærer sokas här. 2: ne menniskor hafwa omkommit i elden, och flera andra äro mer eller mindre skadade. - Rådiga mått och steg äro widtagne för att skaffa herberge och understöd åt de mest behöfwande och lycklige, intill dess omständligare reglering kan ske, och medel blifwa tillgänglige för mera allmänna understöd.

Medborgarman! o! känn din lycka:
Hyddan och ett tarfligt bröd.
Mödrar! I som sluppit rycka
Edra barn ur lågans död;
Sluppit dem till barmen trycka
Under hunger, sorg och nöd
O! wäderom rätt er lycka:
Hyddan och ett tarfligt bröd.

Johnny Hagberg

Mariestads lagbok kan bli din egen medeltida handskrift

Stiftelsen Skaramissalet får aldrig nog av arbete. Dess syfte var att ge ut Skaramissalet, det vill säga Skara domkyrkas äldsta mässbok med den tidens gudstjänstordning. Det gjorde man med den äran år 2006, men därmed slog sig stiftelsen alls inte till ro. Den gick vidare.

Professor Per-Axel Wiktorsson har genomfört ännu ett viktigt utgivningsarbete. Foto: Lars Gahrn.

Omfattande källutgivning

År 2009 utgav stiftelsen Svensk ordbok, hans högvördighet Jesper Swedbergs språkhistoriska storverk. Åren 2011 och 2016 kom Breviarium Scarense i två delar. Under 2019 kom Mariestads lagbok, en avskrift av Magnus Erikssons stadslag från mitten av 1300-talet. År 1597 avskrevs denna lag av skrivaren Jakob Svensson Iller för den nygrundade västgötastaden Mariestad. Titeln är: Magnus Erikssons stadslag enligt Mariestads-handskriften (KB, B 129) med inledning av Per-Axel Wiktorsson och transkribering av Anita Eldblad (Missalestiftelsen, Skara 2019, 474 sidor). På pärmen och ryggen står: Mariestads lagbok 1597. De värdefulla källutgåvorna från Västergötland kommer tätt. Tre föreningar ägnar sig åt källutgivning och åt utgivning av andra skrifter, nämligen Föreningen för Västgötaliteratur, Skara stiftshistoriska sällskap och Stiftelsen Skaramissalet. De tre föreningarna har mycket gemensamt, framför allt ordföranden, prosten Johnny Hagberg, som för ordförandeklubban i dem alla tre. Under hans ledning har föreningarna utvecklat en sällspord flit. Mariestads lagbok ingår som nummer 99 i Skara stiftshistoriska sällskaps skriftserie. Endast detta sällskap har alltså givit ut ett mindre bibliotek, och böckerna är inte små.

Fonder bekostade utgivningen

Källutgåvor är värdefulla för forskningen, men de är inte några storsäljare. Man behöver därför välvilliga fonder och stiftelser, som beviljar tryckningsbidrag. När man läser förteckningen över dem, som lämnat bidrag till lagbokens tryckning, nickar man igenkännande. Alla dessa fonder har gjort stor nytta för vetenskaplig bokutgivning under många år: Konung Gustaf VI Adolfs fond för svensk kultur, Kungliga Patriotiska Sällskapet, Grevillis fond, Magn. Bergvalls stiftelse, Stiftelsen Längmanska Kulturfonden och Västergötlands fornminnesförening. Tack vare dessa fonder kan var och en, som så önskar, för en billig penning få sin egen medeltida handskrift. Utgivningen har utförts av framstående krafter. Johnny Hagberg ringde upp professor Per-Axel Wiktors-

son och behövde – enligt egen utsago – endast fyra minuter för att förmå Wiktorsson att åtaga sig denna arbetsuppgift. Någon skulle också tyda lagbokens många bokstäver och skriva ut texten. Det tog – fortfarande enligt egen utsago – endast tre minuter för Hagberg att förmå filosofie kandidat Anita Eldblad att åtaga sig detta arbete. Både Wiktorsson och Eldblad befann sig på plats i Marieholms salonger och avtackades av kommunfullmäktiges ordförande. Wiktorsson har tidigare givit ut "Äldre Västgötalagen och dess bilagor i Cod. Holm." I och II (för Föreningen för Västgötaliteratur, 2011). Denna utgåva blev rentav – till skattmästare Asks förtjusning – "en ekonomisk framgång".

En medeltida handskrift

Medeltiden var förvisso förbi, när Jakob Svensson Iller år 1597 satt och skrev av Magnus Erikssons stadslag, men han följde på alla sätt sina medeltida förlagor. Hans handskrift blev i alla avseenden en medeltida handskrift med konstfulla och konstnärliga begynnelsebokstäver i början av varje balk och med ett språk, som var 250 år gammalt. För en forskare är det inte lätt att få tillgång till en medeltida handskrift. Bibliotek och arkiv lånar inte ut sina dyrgripar till vem som helst. Men tack vare våra frikostiga stiftelser kan vem som helst få förvärva en handskrift i faksimil. Detta faksimiltryck är så utmärkt, att man ser alla färger, varje smutsfläck på papperet och varje fuktfläck. Originalhandskriften kommer hädanefter att få vila i frid i sitt brandsäkra valv i Kungliga Biblioteket. Den som har tillgång till denna utgåva behöver inte göra sig besväret att ansöka om att få bläddra i originalet.

Hur mycket användes handskriften?

Man kan tack vare detta utmärkta faksimil lätt få uppfattningen att originalet inte har använts särskilt mycket. Avtryck efter smutsiga tummar finns visserligen, men de är inte många och lagbokens sidor är inte slitna. Tjugo år efter Illers skrivargärning gav Johannes Bure ut stadslagen av trycket. Flera utgåvor följde. Kanske bläddrade domaren i Mariestad i en tryckt utgåva snarare än i stadens handskrivna lagbok? En annan frågeställning är: Hur mycket byggde man på lagens föräldrade stadganden, och hur mycket följde man gängse sedvanerätt? En jämförelse mellan lagens stadganden och domsluten i bevarade domböcker skulle vara intressant att göra.

Skeppsbild av stort värde

Magnus Erikssons stadslag utgavs för länge sedan av Carl Johan Schlyter. Mariestads lagbok är en av de många handskrifter, som han begagnade sig av. Vilka fördelar har det att ge ut en av de många handskrifterna? Schlyter var inriktad på texten, men i åtskilliga handskrifter finns åtskilliga bilder inflettade i texten. Mariestads lagbok har uttrycksfulla begynnelsebokstäver och dessutom några bilder. Känd och omskriven är den skeppsbild,

som till allmän förvåning dyker upp i början av Köpmålabalken och har kastat ankar en bra bit in i texten. Antalet skeppsbilder från 1500-talet är inte stort. Denna bild är en viktig källa. För att förvåna eftervärlden ännu mer är fartyget ett kungligt krigsfartyg, men sådana har aldrig seglat på Väneren. Mariestad är en hamnstad av stor betydelse för Vänersjöfarten, men just sådana skepp har aldrig lagt till vid kajen eller ankrat på redan. Åke Möller, Mariestads framstående historieskrivare, har skrivit en artikel, som delvis handlar om denna skeppsbild. Den anses föreställa en karack. (Åke Möller, Mariestads lagbok, artikel i Föreningen för Västgötalitteratur, Meddelande 2/2019).

Ansikte på bild

Mysteriet tätnar med andra ord. Varför avbildade skrivaren just ett sådant skepp? Skeppsbilden i lagboken är Mariestads motsvarighet till den flygande holländaren, som visar sig för de sjöfarande utan att någon vet varifrån fartyget kommer eller vart det är på väg. I lagboken finns också ett ansikte målat. På senare år har man inför den gamla konstens många namnlösa ansikten funderat mycket över vilka historiska gestalter, som har avbildats. Dessa funderingar är mycket osäkra. Redan tanken, att dessa ansikten skulle vara porträtt, är ett obevisat och osäkert antagande. Lyckligtvis saknas sådana funderingar i professor Wiktorssons text. Han håller sig till det vetbara. Man ser även på en av sidorna en springande man. Bilden väcker många frågor, men jag skall inte försöka besvara dem.

Språk av intresse

Bilderna och begynnelsebokstäverna är en fördel med den nya utgåvan. En annan är själva texten, som visserligen är känd genom Schlyters utgåva men har ett och annat att ge ändå. Jag föreställer mig, att man kan göra åtskilliga iakttagelser rörande stavning och skrivarens förmåga eller kanske oförmåga att uppfatta och återge en lag, som på hans tid var ungefär 250 år gammal, alltså ett fjärdedels årtusende. Finns några västgötska ord eller vändningar i texten? När jag bläddrar i boken, uppmärksammar jag formen "söttonde" (det vill säga sjuttonde). Detta ord förekommer på så många ställen, att det är svårt att missa (s. 205, 249, 278, 362, 381 och 405). Som bekant säger man i vissa delar av Västergötland "sutton" istället för sjutton. När jag meddelade Johnny Hagberg min iakttagelse om ordet söttonde, svarade han: "Bara detta gjorde att det var viktigt att ge ut volymen!!! Johnny". Man kan dock inte förvänta sig att finna många sådana former, framhåller professor Wiktorsson. Skrivarerna följde sina förlagor mycket noga. Ja, så är det, men desto intressantare bör de avvikelser som finns därför vara. Det skulle vara intressant att ord för ord jämföra Schlyters utgåva av 1300-talstexten med 1500-talstexten i Mariestads lagbok.

Förordningar rörande staden

Till lagboken har fogats avskrifter av stadens privilegier och kungliga brev med bestämmelser i frågor, som rör Mariestad. I detta fall talar man numera inte om lagar utan om förordningar.

Den tiden använde ordet privilegier. Dessa avslutande sidor har givetvis mycket stort värde för Mariestads historia. Förutom stadens privilegier från 1583 finns där sex andra kungliga brev rörande staden, alla källor av stort intresse. Professor Wiktorsson visar vad man kan få ut av denna källa. Han har gått igenom en borgarlängd och kan tack vare den dra slutsatser om namnskicket i Mariestad under tidigt 1600-tal. Hans främsta och viktigaste iakttagelse är att namnet Lars var vanligast. Bara det är värt mycket!

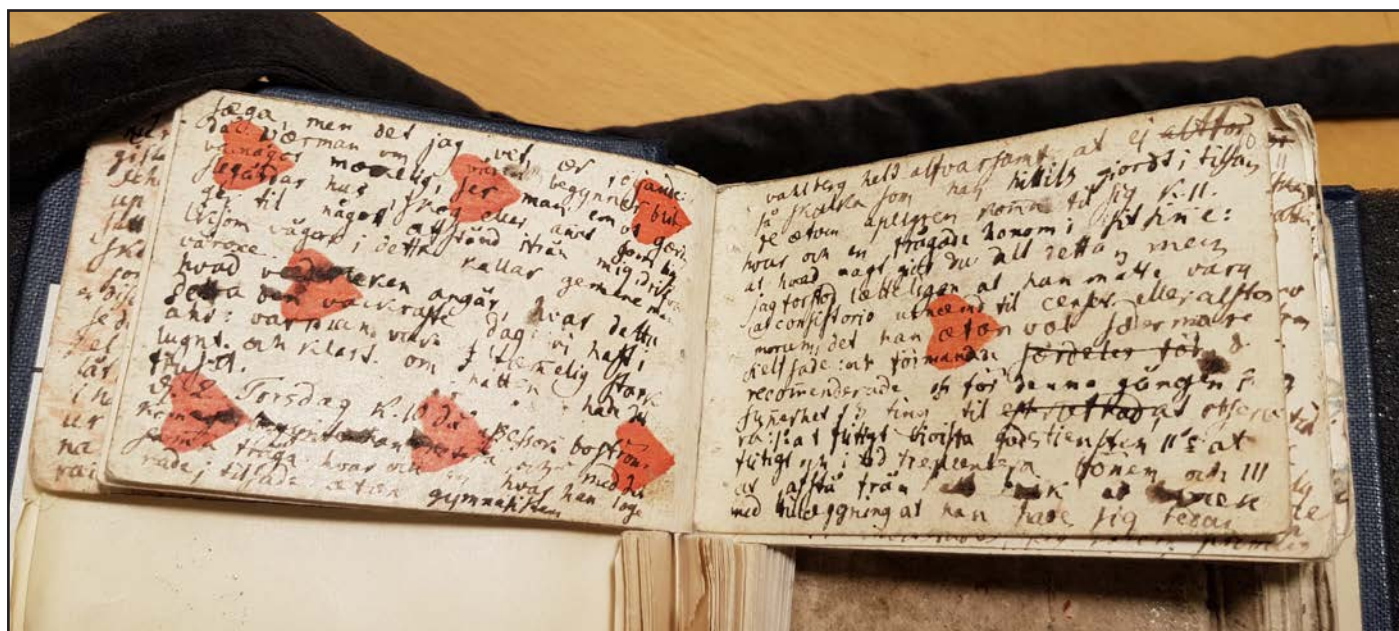
Presentation och marknadsföring

Det är inte nog att ge ut böcker. Man skall också försöka sälja dem, dela ut dem till forskare och sprida kunskapen om att de finns. Stiftelsen hade därför inbjudit till en bokpresentation i det gamla länsresidenset i Mariestad. Ingen landshövding finns längre på Marieholm i Mariestad, men högt uppsatta och bemärkta personer sågs likafullt i länsresidensets stilfulla salonger lördagen den 14 september 2019. Där sågs hans högvördighet biskopen i Skara stift, Åke Bonnier. Där sågs kommunfullmäktiges ordförande i Mariestad, Jan Wahn. Där sågs museichefen i Vadsbo museum, Linda Svensson. Där sågs riddaren och kommandören av allsköns förnämligare ordnar, ordföranden i stiftelsen Skaramissalet, Skara stiftshistoriska sällskap och Föreningen för Västgötalitteratur, prosten Johnny Hagberg, skattemästaren Sven-Olof Ask liksom många andra, för mig okända, storheter. Tyvärr hade riddaren och kommandören inte hängt på sig någon av sina många vackra ordnar, men tillställningen var alltså icke desto mindre mycket glansfull. Stiftelsen följer lyhört och skickligt med sin tid. Presskonferenser tillhör historien i sådana sammanhang, eftersom antalet tidningar har minskat. I stället ordnade man en presentation av den nya utgåvan. Museichef Linda Svensson föreläste om Marieholms historia, och professor Wiktorsson berättade om Mariestads lagbok. Tack vare denna eftermiddag på Marieholm får alla en klar bild av vad boken innehåller och kan ge läsaren, och de får denna bild redan innan de har börjat läsa. Givetvis blir fler benägna att komma, när presentationen anordnas i en herrgård som Marieholm, där man har möjlighet att möta kunniga och intresserade människor, som man gärna vill träffa och underhandla med av helt andra anledningar. Att få se denna förnämliga herrgård inifrån utgjorde givetvis också en stark lockelse. Själva laghandskriften fanns i tryggt förvar i Kungliga Biblioteket i Stockholm, men på plats i Marieholms salonger förevisades en inkunabel, tryckt i Köln år 1470 och övervakad av en trevlig bibliotekarie (Kerstin Ask) från Mariestads stadsbibliotek, som äger denna raritet. Titeln är: *Gaufredus de Tiano, Summa super titulis decretalium*. Professor Wiktorsson kände till det mesta om denna inkunabel, eftersom den är försedd med intressanta anteckningar av gammalt datum. Han har åtskilligt att berätta. Eftermiddagen på Marieholm var en trevlig träff för bokvänner och en bra början på marknadsföringen.

Källutgåvor från Västergötland

Västgötalitteraturen har berikats med en viktig källutgåva. I denna tid, då populärvetenskapliga skrifter överflödar men källutgåvor blir allt sällsyntare, går Föreningen för Västgötalitteratur, Stiftelsen Skaramissalet och Skara stiftshistoriska sällskap mot strömmen och lägger fram den ena källutgåvan värdefullare än den andra. I och med att Stiftelsen Skaramissalet hade utgivit missalet (2006) var dess arbetsuppgift fullföljd, och stiftelsen kunde egentligen ta det lugnt och syssla enbart med marknadsföring och försäljning av denna utgåva. Detta var tydligen alldeles för lite för denna flitiga och ivriga stiftelses ledamöter. Mariestads lagbok är som sagt stiftelsens fjärde källutgåva. Känner jag stiftelsen rätt, kan vi förvänta oss fler.

En dagbok på spelkort från 1767

När Johan Abraham Gyllenhaal var i 17-årsåldern år 1767, gick han på gymnasiet i Skara. Under en tid nedtecknade han då dagliga händelser på fram- och baksidan av tryckta spelkort. Kanske har han använt det skrivmaterial som han för tillfället haft till hands, eller så kan dess lilla format – spelkortet är av samma storlek eller något mindre än dagens moderna kortlekar – varit tilltalande att ta med i en ficka varhelst han rörde sig. Handstilen varierar något, vilket kan förklaras med att anteckningarna gjordes under olika omständigheter, kanske rent av ute i naturen och inte alltid sittande vid bord inomhus. Idag hålls dessa spelkort samlade, inbundna i en volym tillsammans med andra anteckningar och koncepter av hans hand.

I Uppsala universitetsbiblioteks samlingar finns en skatt av handskrifter nedtecknade av Johan Abraham Gyllenhaal (1750–1788), bestående av dagböcker och samlade anteckningar, koncepter. Här finns även "Skaraborgs läns naturalhistoria" i tre band, renskrivna av brodern entomologen Leonard Gyllenhaal (1752–1840), efter deras gemensamma resor för att beskriva natur och kultur i Västergötland. I samlingarna finns även handskrifter av andra händer, material som tillhört Gyllenhaal.

Denna samling och innehållet i bland annat denna dagbok har tidigare uppmärksammats av Rutger Sernander i hans utförliga biografiska artikel över Johan Abraham Gyllenhaal i Svenska Linnésällskapets årskrift 1943,¹ där Sernander främst betonar Gyllenhaals naturvetenskapliga beskrivningar, och mer i detalj av Hans Sallander,² som fokuserar mer på det lokalhistoriska innehållet och ger exempel på händelser vid Skara gymnasium och trivialskola.

Johan Abraham Gyllenhaal var liksom sin bror Leonard en av grundarna till Svenska topografiska sällskapet i Skara, instiftat 1769 av Claes Bjerkander. Vid sidan av bröderna fanns där bland grundarna även Johan Afzelius, Daniel Erik Næzén, Andreas Dahl och Olof Andersson Knös.³ Dessa kamrater nämns också

i dagböcker och koncepter, vilket gör dokumenten intressanta inte bara för sitt naturvetenskapliga innehåll, utan även för dess personhistoriska detaljer. Vi får en inblick i livet i Skara med omnejd under Gyllenhaals ungdom.

Liksom sin far kornetten Hans Reinhold Gyllenhaal och brodern Leonard var Johan Abraham Gyllenhaal mycket bokintresserad, och redan här i hans tidigaste nedteckningar finner vi vittnesmål om hans inköp av böcker, både till sig själv och som mellanhand till närstående. Nog kan vi uppfatta Gyllenhaals västgötska i dessa rader kring ett bokinköp:⁴ "... betalte jag Nordberg II dra [andra] delen af Brings samlingar af monumenter med 16% som jag hade at fodra af några gossar i knapeläxan⁵, de öfriga 3 lättes af Leonard, ty boka kostade 19."

Sedermera blev Johan Abraham Gyllenhaal bergsmästare och direktör vid Åtvidabergs koppargruva. När han gick bort som ogift redan 1788, lämnade han efter sig både en förmögenhet och hus och tomt i Uppsala. Ett av dessa hus vid S:t Eriks torg donerades till Kungliga Vetenskap-Societeten i Uppsala, där societeten fortfarande har sin verksamhet. Dit skänktes även hans efterlämnade bibliotek och naturaliesamlingar. Dessa samlingar har sedan dess deponerats och spritts till olika universitetsinstitutioner.⁶

De största delarna av både bibliotek och handskriftssamling har dock hamnat på Uppsala universitetsbibliotek, och det är därför vi här hittar hans välfyllda och spännande kortlek.

Dagboken på spelkort finns inbunden i en volym med signum: S 36 d 22.

Helena Backman

1 Sernander, Rutger, 1943, "Johan Abraham Gyllenhaal. En förbisedd Linné-lärlunge", I: Svenska Linnésällskapets årskrift 1943, s. 7–67.

2 Sallander, Hans, 1935, "Johan Abraham Gyllenhaal och hans samlingar till en beskrivning över Västergötland, I: *Västergötland* 3(1935).

3 Protokollsboken 1769–1771 med stadgar från dess instiftande 13 september 1769, handskrift av Olof Andersson Knös, finns på Stifts- och landsbiblioteket i Skara.

4 Sannolikt rör sig detta om andra delen av Sven Lagerbrings avhandling vid Lunds universitet *Monumenta scanensia*, tryckt i Lund 1751.

5 Uttrycket "knapeläxan" användes för lärjungar i Skara trivialskolas högsta klass, enligt definition i *Svenska akademiens ordbok*, Spalt K 1550, band 14, 1936.

6 Johan Abraham Gyllenhaal, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/13368>, *Svenskt biografiskt lexikon* (artikel av Olle Franzén), hämtad 2019-03-02.

Olycklig kärlek för 240 år sedan slutade med mord

Källby kyrka

Tidningarna i det dåtida Sverige uppmärksammade säkert det mord om begicks den 22 februari 1778 i Västmanland. Mördare var studenten och prästsonen från Källby, Christian Scherping, och han fick sina gärningars lön en disig oktobermorgon, då han tillsammans med fängprästen gick genom täta åskådarmassor för att halshuggas på Svinskogens avrättningsplats utanför Köping. Rannsakingen i Kolbäcks tingshus hade sannolikt varit både opartisk och rättvis, men bevisen var ovedersägliga och Scherping hade erkänt. Straffet kunde enligt dåtida hårda lagar bara bli ett, nämligen halshuggning.

Hur den dömda reagerade på galgbacken vet man inte, någon äventyrlig räddning i sista sekunden ägde dock inte rum utan bödeln verkställde domen med ett, som man hoppas, raskt hugg. Därefter klöv han kroppen med stor yrkesskicklighet och satte upp den på ett stegel, mördaren till straff och androm till varnagel.

Kvinnan av börd och mannen av folket

En dåtida brottsplatsutredare hade haft en lätt uppgift att finna liket, mördaren, motivet och mordvapnet. Den mördade var majoren och riddaren Magnus von Brömssen och gärningsmannen Christian Scherping hade varit anställd hos majoren som informator för dennes bägge söner. Det fanns emellertid också en dotter i huset, nämligen den vackra Beata Sofia och det bar sig naturligtvis inte bättre än att unga fröken och informatorn tittade varandra alltför djupt i ögonen. Detta gick nu inte an. En fattig student, som enligt tidens sed var tvungen att försörja sig som informator för att bekosta studierna i Uppsala, var ingen lämpligt parti för en fin fröken. Hon skulle självfallet gifta sig med en jämlike och inte sänka sig under sitt stånd. Det var tidens och också hennes föräldrars bestämda åsikt. Vad Beata själv ansåg var av föga vikt, hon hade att lyda föräldrarna och de tålde ingen opposition.

Christian Scherping var 25 år och Beata tre år yngre och tydligen hade de fattat tycke för varandra, träffats i smyg och länge lyckats hålla sin kärlek hemlig. Detta hade inte gått i längden, någon hade kommit på dem och möjligen kan datum för mordet, den 22 februari, ge en ledtråd. Beata hade firat sin födelsedag dagen innan och kanske hade då Christian tagit mod till sig och anhållit om hennes hand hos den barske majoren. Hur som helst, vetskapen om de ungas kärlek gjorde majoren rasande och han avskedade informatorn med omedelbar verkan. Han fick order att genast packa och göra sig klar för avfärd tidigt följande morgon. Ett mera bestämt avslag torde få friare fått.

Mordet

Det som sedan hände kan kanske med en smula fantasi rekonstrueras. Den unge informatorn hade troligen en pistol på sitt rum, annars var det lätt att i huset leta upp flera. Det misslyckade frieriet hade gjort Christian desperat. I nattens timmar laddar han omsorgsfullt pistolen och planerar en gruvlig hämnd. Han ser ingen framtid för sig utan sin älskade, han är likgiltig för sitt eget öde, men ett förtärande hat mot majoren, svärfadern in spe, bränner i honom. Han har mist förmågan att tänka klart, bara tanken på att skada majoren känns viktig.

När gryningsljuset skymtar är Christian redan klädd, natten har varit sömlös och han har sin plan klar. Packningen av hans få tillhörigheter har inte tagit lång tid, han har provsiktat med pistolen och den är skjutklar. När frukosten är klar att serveras i majorsbostället går han långsamt nerför trappan, hälsar förstrött på majorskan och på sina lärjungar. Beata har ännu inte visat sig, gårdagens händelse har säkert gett henne huvudvärk och rödgråta ögon, hon vill inte visa sig. Pistolen har informatorn gömt i kläderna och plötsligt, när den bistre majoren visar sig, höjs en pistol och ett skott smäller. Trots sin upprörda sinnesstämning har Christian siktat bra. Skottet tar i huvudet och döden torde ha inträffat omedelbart.

För familjen von Brömssen var chocken svår, ingen fattade först vad som hänt. Men snart började allt bli uppenbart. Majorskan grät, och sönerna svor men övermannade raskt mördaren. Beata kom nedrusande för att omedelbart svimma vid åsynen av den döde och blodige fadern. Bud gick till länsman, som kom i karriär och efter ett inledande förhör tog med sig gärningsmannen i sin kärra till häktet i Kolbäck. Där skulle också rättegången äga rum. Den dröjde dock av någon anledning, bevisen var ju klara, vittnen fanns och mördaren hade erkänt. Efter ett drygt halvår var det i alla fall dags och domen blev den väntade, halshuggning följt av stegling.

Prosten Scherping

Det fanns säkert de i Lidköping och Skara med omnejd som muttrade om att mördaren ärvt något av sin fars sinnelag och de hade kanske inte helt orätt. Fadern, Jakob Scherping, saknade förvisso inte begåvning; efter studier i Uppsala hade han prästvigs och verkat som präst och lärare i Stockholm. När han sedan sökte sig till hembygden blev han utnämnd till kyrkoherde och efter några år också till prost i Källby. Både i Uppsala, Stockholm och Källby studerade han flitigt, han var mycket språkbegåvad. Han gav ut en rad böcker, inte bara på svenska, utan också på hebreiska, grekiska, latin och tyska och han var också en begåvad poet. Ofta anlätades han som skald vid olika slag av högtidligheter, som dåförtiden var otänkbara utan en längre dikt.

Var prosten Scherping känd för sin stora lärdom så var han också ökad för sitt trätlystna sinne. Det sägs att han blivit prost för att fås att iakttä vanlig hyfs och hövlighet och själv lär han ha sagt: – Andra bliva prostar för pengar, jag har blivit det för slängar. I en tid då man kunde köpa sig prästämbeten hade man tydligen försökt att sätta munkavel på honom genom att utnämna honom till prost. Det misslyckades, från prästgården i Källby kom i tal och skrift en rad vanvördiga uttalanden om både stat och kyrka. Vid flera tillfällen dömdes Jakob Scherping både till avbön och kännbara böter. Men det hjälpte föga. När han en gång hämtats av länsman för att föras till Brunsbo och be biskopen om ursäkt passade han på att smita sin väg medan länsman anmälde hans ankomst. Scherping fick hämtas en gång

till och då blev ursäkten framförd, om än mycket motvilligt.

Jakob Scherping sökte 1751 tjänsten som teologie lektor vid Skara Gymnasium Konsistoriet som skulle yttra sig över de sökande skrev om prostens, att han förvisso genom sina arbeten var tjänlig till sysslan, men ”att han hans uppförande är allom bekant och att hans trätosamhet hos alla rättsinniga gjort honom förhatlig”. Scherping blev inte utnämnd och kanske var det lika bra det, sänjan och arbetsron vid gymnasiet hade säkert blivit lidande. Han hade sannolikt kommit att stöta sig med lärjungar, kollegor och målsmän.

Säkert hade studenten Christian Scherping ärvt en del av sin fars häftiga och grälsjuka sinne, kanske var det rentav detta som kom att utlösa dådet mot major von Brömssen. Otroligt verkar det inte.

Följder

Ofta är det ju så att en händelse inte bara påverkar de närmast inblandade utan också gör att många människor oförskyllt kan drabbas. Mordet i Västmanland fick tragisk utgång för majoren och informatorn, det är ställt utom allt tvivel, bägge fick en våldsam död. Andra fick leva längre men under tragiska förhållanden. Beata von Brömssen gjorde aldrig något gott parti, hon dog ogift och kunde aldrig glömma sin ungdomskärlek.

Christian Scherping hade 13 syskon, en syster slutade sina dagar på hospital, hennes nerver tålde kanske aldrig påfrestningen av att ha en bror som var mördare och allt tissel och tassel om mordet. Ett annat syskon var Klas Scherping som 1775 blivit vice borgmästare i Lidköping och 1778 fått över 800 röster vid borgmästarvalet. Detta borde normalt ha räckt till en utnämning men så blev inte fallet. Det verkar alldeles klart att dådet i Västmanland påverkade valet. De goda Lidköpingsborna ville inte ha en borgmästare som hade en mördare till bror. Klas Scherping tvingades flytta och gömma sig i anonymitetens Stockholm, där han dog olycklig, ett offer för grämelse och brända drycker.

Skottet mot majoren kom att påverka många människors öden, men det kan man knappast begära att Christian Scherping skulle inse och ta hänsyn till tidigt på morgonen den 22 februari 1778.

Tore Hartung

Ett fort som heter Oscar

Ett projekt med Leif Högberg i spetsen har resulterat i boken Fortet – boken om Oscar II fort. Lagom till nationaldagen i år var boken färdigtryckt. Första exemplaret gavs till sonsonen till fortets skapare, båda med samma namn, Claes Grill. Boksläppet skedde på själva fortet vid Göta älvs mynning i västra Göteborg.

I bokens drygt 200 sidor får vi följa fortets historia från planerandet och byggandet under åren 1899–1907 till nutid. Oscar II är ett s k bergfort som är nedsprängt i Västerberget och fick en kort tjänstgöringstid i det svenska kustförsvaret. Till och från har fortet lagts i reserven för att avvecklas 1955. Fortets storhetstid med kraftfull bestyckning och bemannade fästningsvallar är förbi. Tidens tand har nött hårt på fortet men 1995 påbörjades en upprepning där mängder med växtlighet och jord fraktades bort.

2018 förklarades fortet som Statligt byggnadsminne. Boken innehåller mängder med bilder och man får ta del av forskningsresultat om officerarna och soldaterna som bemannade fortet, hur deras vardag såg ut, vad de åt m m.

Boken har givits ut av förlaget Fort & Bunker och tryckningen hos Bulls Graphic.

Niklas Krantz

Västgötalitteratur på Facebook

Många har anslutit sig som ”vän” till Västgötalitteraturs Facebooksida. Just nu har vi 502 som gillar sidan!

Du som är med i Facebook – skriv Västgötalitteratur i rutan, så kommer vår facebook sida fram.

Där kan Du följa aktuella händelser i föreningen och även göra egna inlägg om västgötalitteratur. Du kanske vill lyfta fram en ny bok, eller eftersöka en gammal dito.

Jönns samlade Västgötadikter

John Liedholm (1895–1974), garnhandlaren från Falköping som skrev dikter på västgötamål hedrades häromåret med ett eget litterärt sällskap. Jönns sällskapet heter organisationen. Att nya litterära sällskap bildas är inte vanligt. Tidigare finns i Västergötland ett Folke Dahlbergs sällskap. Nåväl, vi kan säga att vi delar detta sällskap med Närke. Sveriges största sällskap lär vara Piratens sällskapet, som givetvis hyllar Fritiof Nilsson-Piraten.

Jönns sällskapet har på tidigare låtit trycka Jönns bildvärld som 2017 följdes av Jönns samlade västgötadikter. Innehållet i boken är alla de dikter som tidigare tryckts i Genum le't, Mella rågång' och Ätter Jönn. Grevillis fond, Mariestad stöttade projektet ekonomiskt. Många minns gruppen Skördetid som i slutet av 1900-talet tonsatte flera av Jönns dikter. De gavs ut på LP-skiva och spelades ofta i radio.

En av mina favoriter är Ätterräkninga. Här är början på den dikten:

Fick ett brev en da, ifrå sjölve hära'sskrivarn darte skattein-drivarn. Tackar mjukast! Tack, sa'n ha! Dä va brunt kuvärt mä titteglogg dar framte. Ente va dä – skam te segandes – så sär' les kärt. För i brevet sto' – dar va nöffrer svarta, röa – att dä en mä möa skattat långtifrå förslo'...

Utgivningen får betraktas som en god kulturgärning. 145 dikter finns i boken (288 sidor). Stort format. Saluförs på Falbygdens museum och Floby antikvariat.

Sven-Olof Ask

Skaparkraft – kärnan i det skaraborgska

Människan i allmänhet är en skapande varelse, skaraborgaren i synnerhet. Det framgår av en för året ny bok från Skaraborgs Akademi, Skaparkraft, en antologi med bidrag av 15 akademiledamöter. Tidsmässigt spänner den från medeltiden fram till dags dato. Innehållsmässigt från litteratur, konst och vetenskap, över arkitektur till livsmedels- och industriproduktion. Geografiskt tangeras flera platser i vårt forna län.

På toppen finns nobelpristagaren Gustaf Dalén från Stenstorp, vars liv tecknas av Akademiens preses Sören Häggroth. På botten, om man så vill, borgen Skaraborg, som på grund av branden aldrig fick spela den ledande roll den var tänkt att göra och nu minner om en förlorad skaparkraft. Sören Holmberg ger oss dess historia.

Men en annan borg, Läckö slott, Magnus Gabriel De la Gardies skapelse från 1600-talet, har fått ett nytt ansikte och välkomnar besökare som aldrig förr. Hur det gick till berättar Lars Bäckström. Modellmakaren och skulptören Oscar Nilsson har bland annat levandegjort kvinnan Kata från 1000-talet, som är centralgestalten i den revolutionerande utgrävningen i Varnhem. Anja Praesto intervjuar denne märklige återskapare.

Hjo och Tidaholm uppmärksammas i tre artiklar med konstnärliga och industriella vinklar. Helena Stålnert koncentrerar sig på Svenskt Tenn och dess skapare, Estrid Ericson. Av Madelene Sandström får vi ett fascinerande porträtt av turbomotorns konstruktör, Per Gillbrand.

Bengt Knutsson ger oss den otroliga berättelsen om hur Vara blev ostens Mekka, vilket småningom gjorde att Sivan Johansson, Ost-Sivan, blev Hedersskaraborgare. Men Vara har en häpnadsväckande mängd av andra kreativa företag. Carl Henrik Ohlsson presenterar en inträngande överblick.

Idag är Skövde Skaraborgs vetenskapliga centrum, välkänt i stora delar av världen tack vare sin högskola. Dess rektor Lars Niklasson beskriver den snabba utvecklingen. Vad skaparkraft kan vara utreder Barbro Lennéer Axelson, vars vetenskapliga karriär tog sin början innan Högskolan i Skövde såg dagens ljus.

Søstrene paa Kinnekullen (1849) är den danske författaren Carsten Hauchs populäraste verk och handlar om allmogelivet i Skaraborg. Genom Per Bergström kärleksfulla porträtt lär vi känna honom.

Utifrån sin egen verksamhet som glaskonstnär reflekterar Åsa Brandt med många kulturella utblickar över skaparkraftens villkor. Den är förvisso en gåva men den måste förenas med hårt arbete på rätt plats i rätt tid.

Det är flera sekler mellan Johan Henric Kellgren och Lennart Dahl, den upplyste och den blinde, men ett kort avstånd mellan Floby och Falköping, de skaraborgska platser som är knutna till dem. Jag själv och Jan Mårtenson ger en glimt av deras diktning.

Från Brismenes horisont ger Marianne Ahrne oss en bild av hur det kan gå med skrivandet, när mycket annat kommer i vägen. Men detta andra visar sig ha en inneboende skaparkraft som letar sig andra vägen och så småningom kanske ger upphov till en ny bok av henne – en ny skapelse.

Karl-Erik Tysk

Boken omfattar 207 s. Beställes genom Karl-Erik Tysk
0702-13 20 44 karlerik.tysk@gmail.com. Pris 150 kr + frakt

Tankens årsringar

Vid 93 års ålder presenterar Gunnar Arnborg i boken Tankens årsringar tankar och ställningstaganden efter erfarenheter från livets skolbänk, kateder och "Låt stå"-texter på gröna tavlan. Till sin hjälp har han barnbarnet Amanda Andréas (född 88) med ett sjuttiofem symboliska illustrationer.

Spännvidden är alltså stor, Amanda är en firad jazzsångerska men uppmärksammas också inom fotografering, teater med mera. Medan Gunnar främst gjort sig känd för en lång rad böcker som Stenmur'n, Mulens marker, Eneboken, främst om det gamla odlingslandskapet i Västergötland. Plus massor av föredrag och artiklar.

*Jag samlar på platser för signade möten
hemmahörande i själens finrum.*

*Gläntan i skogen
min sakrala hörsal.*

*Källorna kallar på mig
vet om mitt beroende.*

*Ängens mångfald behöver mig
är en del av mitt hem.*

Så inleder Gunnar Arnborg dikten Delaktighet, och med läsarens rätt till fri tolkning tänker jag på de många gånger jag fick bli delaktig i hans besök på gårdar som levde i samklang med naturen och följde gamla odlingsideal. Kunskapen flödade kring odlingslotter, stenmurar, källor i dungarna och markens blommor. Blandad med poesi och ibland rentav musik, ofta hade någon med ett instrument på vandringen. Och kaffet dracks i en blommande backe, ofta med nyfikna kor som ville provsmaka.

Mycket av detta kan jag uppleva i dikterna. Som några rader ur dikten Stenmur'n:

*Odlarnas äreminnen finns i mäktiga stoder av sten
med inkilade ljud från spett och hårda tag
ilskna tillrop över stentrilskan.
Rast med kärnmjolk vid åkerrennen.*

Gunnar Arnborg har ofta använt poesi i sina böcker, och här citerar han ibland sig själv från tidigare böcker, liksom rader av andra poeter. Nu summerar dikterna livet, kärleken, tron, orden och kunskapen, men också framtiden. Där får han förstås gott stöd i Amandas fina och egensinniga bilder.

Ibland tar framtiden sats långt tillbaka som i dikten År 1967

*Landsbygden skulle utvecklas.
Det högst värderade i hem och odling
påfördes lantbruksnämndens svarta lista
Gården gav bärgning åt tio generationer
innan domen "icke bärkraftig".*

*Bondfolket lästes ut enligt förordning.
Små gårdar buntades samman till större
Bygder avfolkades
förlorade gamla traditioner
och nedärvda färdigheter.
Åkrar blev skogsmark
gudinnan Flora dog utfattig
när hävden upphörde på blomsterängarna.*

*Småbrukarna togs om hand
av det högproduktiva.
Lantbruksdirektören sa
– Vi gjorde fel!
Stenmurarna markerade länge Odlares stolthet.*

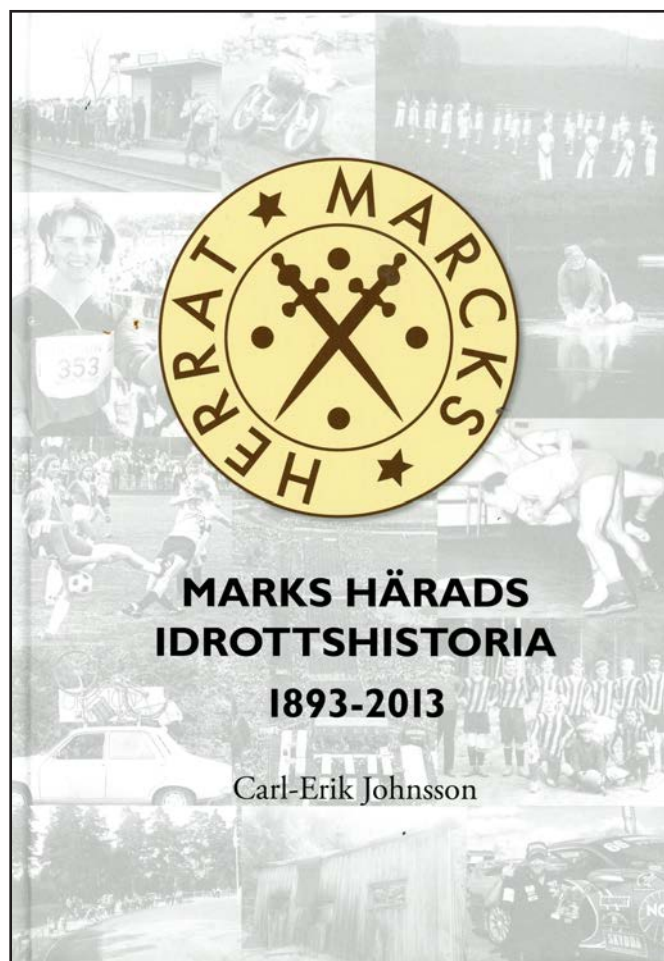
Ett axplock av det jag fastnade för vid en första genomläsning. Det blir säkert fler läsningar då förmodligen andra dikter får mig att stanna till. Det är ju så det skall fungera. Gunnar Arnborg fortsätter att vara lärare som förr, men nu i poetisk form.

Ännu en fantastisk bok av Gunnar Arnborg, kompletterad med inlägg från ett barnbarn med sin syn på världen och livet. Boken har redigerats av Amanda och David Andréas, och ges ut på hennes förlag Judiths music and art.

Hans Menzing

Gunnar Arnborg och barnbarnet Amanda Andréas har tillsammans skapat boken Tankens årsringar. Foto: David Andréas.

Idrottshistoria i Marks härad

Carl-Erik Johnsson i Borås har ägnat mycken möda åt att nedteckna idrottshistorien i Marks härad. Resultatet har blivit en bok som omfattar nästan 300 sidor.

Allehanda idrotter beskrivs. Allt från OS i brottning vid Olympiaden i Stockholm 1912 till Öxabäcks damlag i fotboll.

Det var förresten Claes Johansson, född i Hyssna, som fick guldmedalj i brottning på Stockholms stadium 1912. Inte nog med det, han lyckades 1920 göra om samma bravad vid OS i Antwerpen. Innan dess hann han 1913 att bli Europamästare vid tävlingarna i Budapest 1913. Inte nog med det – han hamnade 1974 på ett frimärke utgivet av Centralafrikanska republiken!

Boken avslutas med Jonas Jerebko. Denne sportige kille blev proffs i amerikanska basketligan NBA år 2009 och hyllades på Idrottsgalan 2010 som årets nykomling.

Boken är rikligt illustrerad. Hela 283 olika föreningar skildras. Författaren skriver i slutet att han nu äntligen är i MÅL! Ett gediget idrottshistoriskt arbete är slutfört.

Sven-Olof Ask

Akademikamreraren m m Harald Brisman och hans hundbok

Titelbladet i Brismans hundbok 1836
(Veterinärmuseet i Skara, Hernquistska boksamlingen).

Enligt bibliografin "Den svenska lantbrukslitteraturen", utarbetad av Per Magnus Hebbe (1886-1942), är det äldsta monografiska arbetet om hundar Carl von Linnés dissertation "Cynographia", Upsala 1753. Den författades visserligen på latin men försvarades och översattes till svenska av östgöten och den blivande läkaren Erik Magnus Lindecrantz (1727-1788), som gav ut sin version i Västerås 1756.

Den nämnda bibliografin är sedan renons på poster inom ämnet kynologi i dess första del. I den andra delen, som täcker perioden 1801-1850, upptas först två små översättningar från tyska, "Nödiga underrättelser för hundvänner" sammanställda av en överjägmästare i Sachsen 1823, och den svårstavad Scheermeibels "Dressermästaren" 1843.

Under rubriken Hundens sjukdomar hittar man sedan ytterligare en översatt broschyr, om "hundsjukan" (=rabies) 1817 av Münchenprofessorn Bernhard Laubender (1764-1815). Tretton sidor om valpsjukan 1845 saknar uppgift om upphovsman. Kortfattad är också "Hundens vanligaste sjukdomar och deras behandling", Stockholm 1833 av veterinärprofessorn Johan Samuel Billing (1795-1851). Slutligen "Hundläkaren eller handbok för vänner och älskare af hundar", som består av 64 sidor tryckta i Linköping 1849 utan författarnamn.

Både kynofiler och samlare av västgötalitteratur saknar säkerligen Harald Brismans "Grundelig underrättelse huru fågel- och jagt-hundar skola uppfödas, jemte anvisning huru de förra böra dresseras parforce, samt åtskilliga bepröfvade botemedel för menniskor, hundar och andra kreatur", tryckt av Peter Hedenius (1800-1872) i Skara 1836 med ett omfång om 82 sidor.

Varför lantbruksöverbibliotekarien Hebbe inte registrerade denna Brismans enda bokliga bedrift, är för mig som avdankad SLU-bibliotekarie en gåta. Ty den finns i alla fall numera som läsesalslån såväl i Kungliga Biblioteket i huvudkommunen som i Stifts- och landsbiblioteket i Skara enligt Libris. Med ringa risk för hundöron kan Veterinärmuseet i Skara dessutom apportera ett exemplar ur Hernquistska boksamlingen för våldresserade mattars och hussars studium. Det står förresten där pärm om pärm med ett annat rart Skara-tryck, "Läran om tiderna eller

Konsten at lefva för ståndspersoner på landet" från 1799-1800, av Haralds äldste bror, skriftställaren och ekonomidirektören Sven Brisman (1752-1826).

Brismännen var prostasöner, Harald född 2/2 1764 i Ekby på Vadsbosläkten. Men under uppgifterna om föräldrarna och deras fyra söner i Warholms obsoleta men outslitligt outhärliga herdaminne, får man därutöver bara veta att Harald den yngste blev "akad.-kamrerare, sedan korporal".

I Warholms korta biografi över den misslyckade prästmannen Erik Settervall (ca 1745-1824) har dock korpralen avancerat till "qvartermästaren Brisman", som av Settervall vigdes med grevinnan Beata Charlotta Spens (1748-1814) på Börstors slott i Enåsa 4/8 1796. Settervall var då huspredikant på slottet. Han begick dock två klerikalt kluriga försummelse, i och med att han utan giftomans styrkta samtycke förrättade vigseln utan föregående lysning.

Efter grundligt protokollerat förhör i Skara blev därför Settervall avsatt som präst av domkapitlet redan 31/8 1796. Paret Brisman-Spens däremot, var först bosatt i Mariestad som makar ett drygt decennium, men förefaller att ha gått skilda vägar senast 1809. I bouppteckningen 5/7 1814 på Hästhagen i Ullervad efter den Spensliga grevinnan nämns inte ens Harald Brisman.

Vart den enligt domkapitelsprotokollet avskedade kavallerikorpralen Brisman då hade flyttat, är förborgat. Men under en pågående genomgång av 1800-talets Mariestads Weckoblad, fann jag nyligen i varje fall hans dödsnotis i nummer 43, 1837 (28/10), med förlåtet feltryck:

"Kammerern Harald Brisman, i Nohlg. Karleby af Lexbergs Socken, d. 26 Oct. 1737, efter en lefnad af 73 år, 8 mån. och 22 dagar."

Leksbergs församlings död- och begravningsbok konfirmerar och kompletterar Brismans frånfälle hösten 1837 med dödsorsaken "Bröstsjuka" och titeln "F. d. Academie Kammereraren i Greifswald". Vidare får man veta, att han dött i Nolgården hos sin brorson, mönsterskrivaren Sven Christian Brisman (1798-1866). Troligen bara inhyses där. Ty i Leksbergs husförhållsregister 1830-45 under Nolgården tycks han inte förekomma, däremot hans äldre bror, filosofie magistern och lantushållaren Jonas Brisman (1755-1830), far till husets herre.

Återstår bl a att i historieläraren Ivar Seths (1910-1977) omfattande avhandling om universitetet i Greifswald och i dess bilaga konstatera, att där inte tycks finnas något om och när Harald Brisman skötte finanser åt detta vid denna tid Sveriges fjärde universitet. Det är dock frestande att koppla hans titel akademikamrerare i Greifswald med att den tredje brodern Carl Brisman (1760-1800) blev professor i matematik i Greifswald 1788, och att bror Jonas i Nolgården inhöstat sin akademiska lager där. Dessutom skriver Harald på sidan 46 i sin hundbok, att han vistats två år i Tyskland.

Att Harald Brisman varit hundägare och själv praktiserat uppfödning och dressyr, framgår tydligt då man skummar hans bok. Tyvärr är ingen bouppteckning efter honom registrerad i Hasslerörs tingslags eller omgivande häraders arkiv. I en sådan handling skulle man möjligen få veta, om han även under sina sista år som gissningsvis ofrivillig gräsänkling tröstade sig med hundskäll.

Emellertid uppges i Libris att Brismans enda försök på författarbanan är identiskt med en monografi tryckt 1840 i Jönköping av kistebrevsspecialisten Nils Erik Lundström (1798-1842), utan författarnamn med titeln:

"Handledning till jagthundars uppfödande och dressering, samt

Detta planschblad förekommer endast i 1840 år hundbok (Skogsbiblioteket i Umeå).

till kännedom af hos dem wanligast förekommande sjukdomar och botemedel deremot, jemte åtskilliga andra för jagtvänner nyttiga underrättelser, af en praktisk jägare". Den består av 143 sidor och ett planschblad, likaledes utan anteckning om upphovsman. Hälften av innehållet är identiskt med det brismanska från 1836 enligt Stefan Reutersjö i hans hundbibliografi s 28 f.

Även om jag själv gärna skulle vilja göra en jämförelse och konstatera detta, noterar jag istället som en av Brismans senaste "Benägne Läsare", att han före tryckning hade skrapat ihop 83 abonnenter till sin bok. De förtecknas alfabetiskt med namn och titel på fyra sidor före företalet om en halv sida. Lätt identifierade adelsmän och officerare dominerar, följda av minst åtta prästmän. Bland alla ofrälse finner man glädjande nog fem jägmästare inklusive en skogsombudsman.

Subskribenterna skulle betala 24 skilling banko för hundboken, övriga köpare 28 sk b:ko. Vad kan det antikvariska priset ha stigit till idag? Svår fråga, i likhet med vad värdet var på Brismans alster under senare delen av 1800-talet. Ty i bortåt ett tjog undersökta bouppteckningar efter ofrälse potentiella hundboksägare, får man på sin höjd veta, att vederbörande – t ex en prost – lämnat efter sig "(boksåp och hyllor med) diverse böcker" till ett sammanlagt värde om si eller så många riksdaler. Synnerligen sällan redovisas bokinnehav detaljerat i dylika skaraborgska dokument, vilket jag näppeligen kan vara den förste att förtryta över.

Däremot gläder jag mig åt att bland Brismans tips om dressyr och botemedel hitta enstaka ord och stavningar som vittnar om hans västgötska ursprung. Hjälp tarvar dock rospiggen att tolka de nu kursiverade: "Beskrifning på Vittröng för Råffångst med sax, hvilken är känd för den bästa i Vester göthland", och bukplågan "Bellerefvat". Dessutom undras om en "horsesurra" (o-)väsnas lika mycket som en harskrampa!

P Räf

Källor & litteratur bl a:

Backman, Helena, Allt om jakthunden ... Bloggen: Inter folia fructis 7/3 2013.

Hebbe, P M, Den svenska lantbrukslitteraturen 1-2, Uppsala 1939 & Sthlm 1945.

Odén, K, Östgötars minne, Sthlm 1902 s 205.

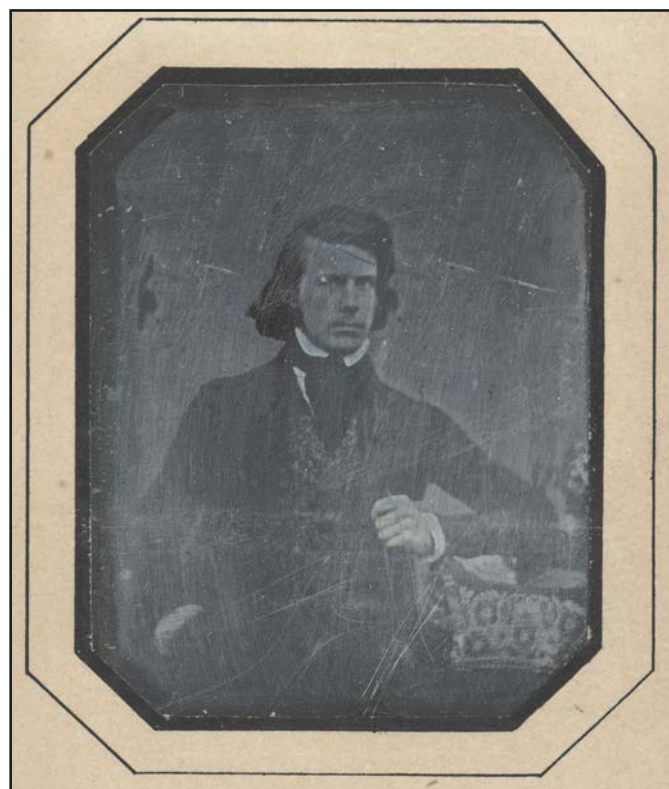
Reutersjö, S, Hundens bibliografi, Johanneshov 2003.

Räf, P, Prästen Erik Settervall. – Hänt och händer 20(2014) s 24-27.

Seth, I, Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik 1637-1815, Uppsala 1952.

Åkesson, M, Katalog över den äldre boksamlingen vid Veterinärinrättningen i Skara, Sthlm 1954, samt Libris.

Tidigt foto av Gunnar Wennerberg

I Uppsala universitets biblioteks samlingar finns ett stort antal fotografier. Ett av dessa föreställer Gunnar Wennerberg (1817-1901). Fotot är taget ca 1843 och fotograf är Johan Wilhelm Bergström (1812-1881), Stockholm.

Beskrivningen av fotot är följande: 1 daguerreotyp, försluten inom glas. Passepartout med åttkantig öppning för bilden. På baksidan ögla för upphängning: 13 (höjd/längd) x 11 (bredd) cm (ram) 6 (höjd/längd) x 5 (bredd) cm (bildyta).

• **Material:** silver: **Teknik:** daguerreotypi.

• **Påskrift/Stämplor:** Påskrifter på baksida i bläck och blyerts: Daguerreotyp af J. W. Bergström. 40 talet. 1843? Gunnar Wennerberg. Tillhör Friherrinnan Astrid Fleetwood Odensviholm.

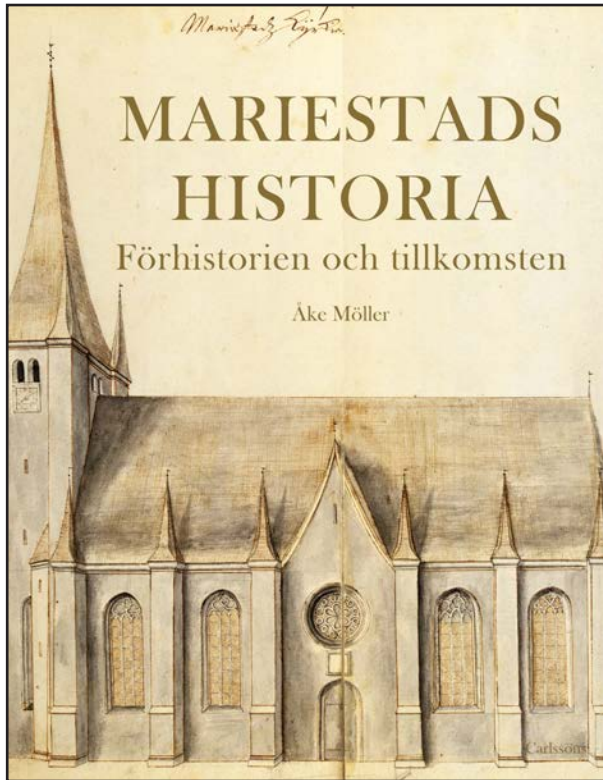
Barndomen i Stenåsen

Elna Lönnegårdh berättar i Barndomsminnen från Stenåsen på ett finstämt sätt om sin barndom på torpet Stenåsen som ligger i Udenäs. Det är skrivet av en vuxen men berättelserna är utifrån en liten flickas perspektiv och handlar om föräldrarna, mormor, grannar och skolkamrater. Vi får följa vardagslivet på en undanskymd plats i Tiveden vid förra sekelskiftet. En nog så viktig och intressant nedteckning. Elna var född 1895. Efter skolgång och en handelskurs i Motala arbetade hon och träffade sedan sin make Harald. De gifte sig och flyttade till Stockholm 1924. Elna blev kontorist på Radiumhemmet och senare hemmafru. Hennes stora intresse var att skriva och den nu utgivna boken ger ett gott exempel på detta. Hon var socialt engagerad ibland annat Lottorna. Hon avled 1981.

Utgivningen sker i samarbete med Udenäs Hembygdsförening. Skriften omfattar 114 s.

Johnny Hagberg

Mariestadsbygdens spännande historia

Hertig Karl var yngst bland Gustav Vasas pojkar och lärde sig att skulle han komma någonstans så måste han ordna det själv. Det märktes även när han 1583 grundade Mariestad med namn efter hans första fru. Mariestad tog över både stad och domkyrka från lilla Ullervad i närheten, och fick senare både landshövding, länsstyrelse och landsting. Idag finns bara ordet domkyrka kvar av detta.

Detta kan man lära av Åke Möllers förträffliga bok Mariestads historia. Förhistorien och tillkomsten (Carlssons förlag) på 430 sidor i stort format med ett myller av bra illustrationer.

Stor kunskap

Hembygdsvänner och historieintresserade har säkert redan ofta stött på Möllers välskrivna och faktarika artiklar om Mariestadsbygden i exempelvis olika tidningar. Nu har han samlat massor av sin kunskap i en bok där det är lättare att ta till sig den.

Hans kunskap är så stor att denna bok egentligen bara hinner berätta lite om Mariestad, den slutar vid tillkomsten av staden. Själva staden får vi hoppas kunna möta i en ny bok. Här handlar det om bakgrundshistorien och detta är förträfflig läsning för alla intresserade av hembygdshistoria för han gör utblickar över hela norra Västergötland med avstickare söderut också då och då.

Många asagudar

Här kan man exempelvis lära sig att Vadsbo under asatiden tydligen var en viktig plats, på det tyder de många ortnamnen som syftar på olika gudar. Men här fanns också många andra viktiga händelser och personer att redovisa och Möller har läst på ordentligt. Han anger källor och citerar inte sällan direkt.

Det är alltså uppgifter hämtade ur våra äldsta skrifter, men ändå är Möller på vetenskapsmäns sätt försiktig och påpekar ständigt att det ofta handlar om teorier. Säkra fakta saknas ofta i tidig historia.

Trots myllret av fakta, personnamn och lokala berättelser är

allt lättläst, han skriver bra och utnyttjar massor av illustrationer för att göra berättelserna levande. Han är pedagogisk också, många svåra begrepp förklaras i faktarutor.

Ulls vi

Mest handlar det förstås om bygden kring blivande Mariestad och där spelar förstås Ullervad en viktig och spännande roll. Orten hette från början Ullervi vilket berättar att här firades asaguden Ull med stor omsorg. Det hindrar inte att vi här för en kort tid får en biskop över ett nystartat stift som omfattar Vadsbo, Valle och Värmland.

Fast hertig Karl, som är en ivrig motståndare till allt katolskt föredrar titeln superintendent, biskop låter alltför katolskt. Så kyrkan i lilla Ullervad, som faktiskt är stad en tid, måste ha tjänstgjort som domkyrka över ett stort område innan det framväxande Mariestad fick en kyrka värdig att kallas domkyrka. Det kallas den fortfarande även om superintendenten ganska snart flyttas till Karlstad.

Hertig Karl – Mariestads grundare

Berör många

Boken vimlar av sådana spännande uppgifter som ger en fördjupad bild av vår historia. Eftersom utblickarna är många kan man här lära sig massor om norra delarna av landskapet.

Så detta är en bok som på alla sätt kan rekommenderas till inte bara läsare i Mariestadstrakten. Även en Skarabo läser med förtjusning, vi hör ju dessutom till de drabbade. Domkyrkan i Mariestad konkurrerade med Skaradomen och längre fram tog Mariestad hand om den landshövding som skulle bota i Skaraborg några hundra meter från min bostad. Om inte dansken varit framme och bränt ned borgen.

En hembygdshistoria alltså som berör många olika hembygder. Pris 295:- + ev porto.

Hans Menzing

Stockholmsresan tur och retur

Efter tre dagars resande var Jacob Olsson (son till Malin, Jöns Gullbrandssons dotter, nu snart framme hos gästgivaren i Forshem. Han hade startat från sin gård Hästekälla på Orust i slutet av mars 1710 och var på resa mot Stockholm för att som representant för Tjörn och Orust delta i årets utskottsmöte i riksdagen. Färden hade varit strapatsrik med vid denna årstid gropiga och gytjefyllda vägar i obekväma vagnar. Rådet till den resande att ”vara väl fuller”, säger en hel del om resans besvärligheter. Nu återstod fem dagars resande innan han för första gången skulle se den kungliga huvudstaden. Kungen skulle han däremot inte få träffa. Han var på en annan resa. I spetsen för sin armé genomkorsade Karl XII Europa i ett ännu så länge framgångsrikt fälttåg.

Nu låg han där tillbakalutad i racksliden dragen av två hästar och med en berusad körkarl på pallen. Siluetten av Kinnekulle stod helt nära under en himmel som andades vår. Där strök ett streck svanar lågt över fälten och solen sänkte sig bakom dem. Jacob som nyss fyllt 31 år var inte känd som en romantiker men i denna stund hemsöktes han av känslor både av lycka och av bävan. Det senare inför den utmaning han nu inlett.

Att som ledamot av bondeståndet i riksdagen föra odalmännens talan och med framgång motsvara det förtroende han fått.

Jacob Olsson var son till Malin Jönsdotter, den yngsta av Jöns Gullbrandssons döttrar och hans fader var Olof Rasmussen, bonde, smed och nämndeman. Jacob var också nämndeman. Redan som 23 åring svor han sin ed som nämndeman och tog därmed över efter fadern. Jacob var både läs och skrivkunnig och dessutom begåvad i talekonsten utöver det vanliga, vilket säkerligen banade vägen för hans raska karriär. Han var nyligen gift med Johanna Knutsdotter från Mollösund.

Tretton år senare, 1723, gör han samma resrutt igen, fast i motsatt riktning. Åren i riksdagen hade nu nått sitt slut och en något vingklippt Jacob Olsson återvänder till sin familj på Hästekälla gård på Orust.

När han kom till riksdagen 1710 fick han ”stå på golvet” ett år, det vill säga han hade endast fått lyssna till de mer erfarna ledamöterna. Ganska snart därefter gav han prov på sin värtalighet och pondus. Han blev respekterad och valdes till bondeståndets talman. Det var en orolig tid med många kniviga frågor att hantera för riksdagens fyra stånd. I kungens bortavaro fanns ingen riktig ledning för de civila frågorna. Det mesta tycktes ske i en anda av tillfälligheter snarare än samförstånd. Många såg tillfället att begagna sin maktposition för personlig vinning. Efter alla turer med nödmynt, baron Görtz, Hessiska partiet och annat föll, så skottet i löpgraven framför Fredrikstens fästning som ändade Karl XII bana.

Under 1720 års riksdag behandlades bland annat den nya regeringsformen. Inom bondeståndet var man oeniga om vissa detaljer om ökat utrymme för allmogen på bekostnad av adelns privilegier som vid denna tid var mycket omfattande. Trots oenigheten skrev Jacob Olsson och många andra ständsbröder under beslutet och startade därmed en söndring inom bondeståndet som blev förödande för vår talman. Turerna kring regeringsformen hade tidvis fört Olsson i konfrontation med kungen och dennes saksförare. Detta gav kungen anledning att släta över ordkriget för att skapa god stämning igen. När så Jacob Olsson får sin förste son Olof, uppvaktar kungen honom med en silverbägare av respektabel halt. Den bägaren finns ännu inom släkten och bär inskriptionen ”Freiderich; Stockholm; Ao; 1720; d 1 August”.

Söndringen inom riksdagens bondestånd kulminerade under 1723 års riksdag. Jacob Olsson utsattes för häftiga angrepp. Det var uttalanden han gjort i fyllan och villan om andra ständsbrö-

der som satte fart på kritiken. Rivaler om talmanstiteln hängde på och det hela ledde till att Olsson blev utvoterad ur sin egen grupp och anmodad att åka hem.

Trots att han blev kvar i Stockholm några månader och drev ett livligt spel i kulisserna, skulle han aldrig återkomma till Stockholm och riksdagen efter denna sista hemresa.

Lars Westh

Källa: Erik Arrhén: Jacob Olsson i Hästekälla, 1955.

Tillbakablick på Bondesamhället

Bo Björklund i Älvängen har tidigare utgivit ett flertal böcker. En trilogi om Risveden och en bok om Göta Älvdalen.

Nu har ytterligare en bok presenterats; Bondesamhället i backspegeln.

De första kapitlen i boken beskriver ett antal bondgårdar i fem olika socknar. Gårdarna fotograferades redan 1928 men alla dessa gårdar har numera upphört som familjeföretag. Gårdarna ligger i Hålanda, Skeplanda, Kilanda, Starrkärr och Nödinge socknar.

Därefter skildras livet på landsbygden. Handelsbodar, byskolor och industrialiseringen av jordbruket skildas tillsammans med mycket annat.

En stor del av boken ägnas åt mjölk och mjölkhanteringen. Bo skriver exempelvis ”Vid sekelskiftet 1900 drack svenska folket nästan ingen mjölk. Efter andra världskriget konsumerade vi 200 liter per person och år”.

Vilka låg bakom denna mjölkindustri? Mjölkpionjären Bo Natt och Dag var en. Han propagerade för bättre hygien, pastörisering och leverans i glasflaskor, från Surte glasbruk. Det var han som grundade företaget Arla redan 1909.

En annan var Axel Adler. Han dominerade mjölkhandeln i Göteborg på 1930-talet. Han förvärvade Arla 1919 och byggde därefter upp en stor verksamhet. Framgångsrik och mycket förmögen donerade han stora belopp till de Adlerbertska stiftelserna, vars förmögenhet 2018 uppgick till hela 2,7 miljarder kronor.

Boken omfattar 280 sidor i stort format med mängder av spännande bilder från bondesamhället på 1900-talet.

Sven-Olof Ask

Ludvig Hoppenrath (1746-1784)

en bataljonsfältskär vid Skaraborgs regemente och några av hans ättlingar

Den som sjungit eller intresserat sig för Gunnar Wennerbergs "Gluntarne", känner säkert till att nummer elva i den upsaliensiska duettsamlingen är ett elakt porträtt av Gluntens förmenta moster, ragatan "Fröken Hoppenrath". Hon bodde på Dragarbrunn och höll honom med *mat*. Fanns hon i verkligheten? Föga troligt. Hennes namn kan dock Wennerberg ha snappat upp hemma i Skaraborg. Det tjänade honom förvisso som ett originellt rimord. I en första manus-version lär detta ha varit "Enkefru Kavath".

I sin bok 1949 om Gluntarnas förhistoria ägnar Einar Malm ett helt kapitel åt den ogifta Hoppenrathskan och försöker finna hennes förebild bland Wennerbergs äldre bekanta (ma-)damer i Uppsala, Skara och Lidköping. Ty benämningen "moster" användes tidigare inte enbart på kvinnliga släktingar. Malm påpekar slutligen att efternamnet Hoppenrath verkligen existerade i landet under 1800-talet.

I allra högsta grad! Rimligtvis var namnet och dess bärare av tyskt ursprung. *Hoppenrade* är bl a en församling i Mecklenburg-Vorpommern 4 mil söder om Rostock och 8 mil sydväst om Stralsund. Stralsunds stadsarkiv har meddelat att efternamnet Hoppenrath förekom flitigt i regionen redan på 1600-talet.

Ett av de äldsta svenska beläggen på Hoppenrath kan vara det man hittar i Kristinehamns husförhörslängd 1769-74. En fältskärsgesäll *Ludvig Hoppenrath* är antecknad under stadschirurgen Johan Lorens Wenner (1722-1799). Hos denne mästare bör gesällen ha fått en gedigen utbildning. Ty i Sacklés läkarhistoria får vi veta, att Wenner var född i "Helmitsheim i Franken" (numera i Nederländerna) och son till "Furstens af Limburg Lif-Kirurg Johan Martin Wenner". Även Lorens bror Johan Ludvig Wenner (1729-1815) emigrerade till Sverige och utnämndes till Gustaf III:s livkirurg 1762, d v s redan när kungen var kronprins.

Några mil söder om Kristinehamn ligger Rudskoga i Visnums härad. Om en terräng "Slöss-hölet" i denna socken mellan byarna Östra och Västra Bjurvik berättar Anders Höglund en skröna. Två bönder från Västra Bjurvik blir 12/3 1771 osams om ett träd som huggits där. Bengt Arvidsson slår ihjäl Anders Ersson med en stö. Då målet tas upp på Visnums hds urtima ting, redogör fältskärsgesällen Ludvig Hoppenrath i detalj för sin obduktion av den framförallt i skallen illa tilltygade Anders. Hoppenrath avslutar med konstaterandet att Anders inte hade klarat livhanken, även om läkare genast tillkallats. Bengt döms till avrättning, som verkställs vid Rudskoga kyrka 7/8 1771. På 1700-talet kunde man tydligen bli av med huv'et utan efterföljande likbesiktning av fältskär.

Men vi konstaterar också att gesällen Hoppenrath kunde arbeta självständigt redan våren 1771. Han lämnade dock Kristinehamn bortåt två år senare. Hans flytt kan möjligen ha varit en flykt och hänga samman med att han i stadsförsamlingens födelsebok är antecknad som fader till "Quinspersonen" och amman Ingrid Persdotters dotter Britta, född uä 5/12 1773.

Omkring 1774 finner vi fältskären Ludvig Hoppenrath i Skövde, där han stannar till sin död. I en av den stadens husförhörslängder är antecknat att han var född 16/7 1746 i Stralsund, vars stadsarkiv tyvärr påstår att man ej förmår hitta Ludvigs födelseuppgift, än mindre det för oss mest intressanta: Faderns yrke.

Själv gör sig vår kirurg snart välkänd av prosten Arvid Ferelius (1725-1793) i Skövde. Ty han anges vara far inte enbart till piltén Ludvig, som föds uä 20/4 1775 "i Prästgården" av

barnflickan Maja Greta Salmonius, själv född 1755 i Göteborg. Lille Ludvig dör efter fyra månader.

Det gör troligen under eller ett fåtal minuter efter födsel i löndom 3/3 1775 prästgårdsamman(!) Maria Jansdotters barn. Detta enligt Kåkinds härads protokoll fjorton dagar senare, i vilket Maria uppger att förra året, "då hon gådt till *Battaillons* fältskären *Hoppenrath* för att hämta *medicamenter* till H^r Probstén *Ferelii* barn, skall hon flere gånger haft kiöttsligit umgänge med honom". Hoppenrath erkände skriftligen lägersmål med amman. Häradsrätten dömde henne att förlora livet och att "å Båle brännas", en dom som skulle underställas Göta hovrätt.

Målet Hoppenrath-Salmonia slutbehandlades av Skövde rådsturätt 19/6 1775. Båda slapp i stort sett undan med böter.

I "rådsturättsbrottkollen" är Ludvig dessbättre inte enbart noterad notorisk barnafader utan även operativt aktiv eskulap. Exempelvis hade ryttern vid Västgöta regemente Johan Stadig (1753-1810) någon gång under förvintern 1781/82 blivit så illa misshandlad på rådmannen och skräddaren Christian Ahlqvists (1719-1787) krog, att han måste skickas till "*Bataillons* fältskjären Herr *Ludwig Hoppenrath* at förbindas". Denne konstaterade, "at *Stadig* befants uti Hufwudet fådt et blodsår af tre tums längd ner till *Cranium*, äfwen som hela Hufwudet war swullit". De anklagade supebröderna blånekade. Hoppenrath tillade, "at på Sex veckor kan *Stadig* icke göra något arbete, och at han [själv] uti läkare lön begjär två Riksdaler *Specie*".

Ludvig Hoppenraths titel i husförhörslängd och domstolsprotokoll tyder alltså på att han senast fr o m sommaren 1774 befann sig i Skövde engagerad som bataljonsfältskär vid Skaraborgarna. I den nyutkomna officersmatrikeln uppger Lennart Larsson Hoppenraths datum för värvning redan 16/4 1772. I 1783 års generalmönsterrulla är han antecknad som den andre av tre fältskärsgesäller efter regementsfältskären Christian Harhausen d y (1728-1786).

Året därpå förekom regementet några gånger i de dåtida fätaliga dagstidningarna, d v s sådana som oftast utkom endast en gång i veckan. Således rapporterade först Inrikes Tidningar 10/6 1784 från Landskrona i nu här till största delen moderniserad språkkostym, att 17/5 inmarscherade till staden "på Fästnings-Arbete" och under befäl av sekundmajoren Johan Magnus Palmcrantz (1744-1818): 1 kapten, 4 löjtnanter, 5 fänrikar, 1 regementsfältskär, 1 fältskärsgesäll(!), 18 underofficerare, 4 trumslagare, 1 profoss, 24 korpraler och 1,000 soldater "af Kgl. Skaraborgs Regemente".

Nytt och Gammalt, tidigare Lunds Weckoblad, visste fyra månader senare vad detachementet hade knogat med i Landskrona under sommaren, nämligen en förstärkning av citadellet Gräen inför Gustaf III:s återkomst från sin italienska resa. Kommen på morgonen 3/10 1784 närmast från "Barsebäcks Sätessgård", gick kungen ut för att bese stadens så väl gamla som nya fästningsverk, varöver han förklarade sitt höga nöje och välbehag, medelst en kunglig gåvas utanordnande av 1,000 daler silvermynt till härvarande arbetskommendering som belöning för dess på fästningsverken använda oförtrutna flit och arbete.

Göteborgs Allehanda berättade sedan från Halmstad 22/10 början av slutet på regementets mödosamma utflykt till Skåne 1784: "I går hitkom Kongl. Skaraborgs-Regemente, som varit commenderadt på arbete uti Landskrona, och ernar i morgon vidare fortsätta marchen". Vi vågar väl anta, att man då först tog Nissastigen norrut och var framme i Skövde bortåt tio dagar senare.

Ludvig Hoppenraths dödsnotis i Inrikes Tidningar 9/12 1784

Förtog sig vår fältskärsgesäll på den promenaden? I Inrikes Tidningar 9/12 1784 läses nämligen:

”Bataillons-Fältskären Ludvig Hoppenrath, som förl. Sommar betjente Skaraborgs Regemente under Arbets-Commen-deringen i Landscrona, död i Sköfde d. 25 Nov., 38 år gammal”, av feber enligt ministerialboken.

Förmodligen föga anständigt endast ett halvår efter ”amsagorna” i rättsprotokoll om sina faderskap uä, hade Hoppenrath gift sig i Skövde med tvåbarnsmamman Johanna Nyberg (död 1823), änka efter en tullsnok Anders Salander i Skara. Hon födde Hoppenrath döttrarna Cajsa Lisa 1776 och Lovisa 1778 samt sonen Carl 1781. Ingen av döttrarna flyttade senare i livet till Uppsala.

Bouppteckningsinstrumentet efter Hoppenrath är för en gångs skull bevarad i två något skiljaktiga versioner i Skövde rådsturäts arkiv. De innehåller många uppgifter och föremål av intresse. Först konstateras, att han under sina minst tio år i staden, i kvarteret Snickaren förvärvat Orgelbyggaretomten som fått sitt namn under mitten av 1600-talet efter orgelnist- och orgelbyggarfamiljen Beijer. Därför kan det vara förlåtligt att samtidigt nämna, att Hoppenrath ägde en ”Swarfstohl med några järn”.

Hans innehav av några och tjugo tyska böcker förvånar oss inte, däremot tillägget att de ansågs ”endast tjenlige till kryddbod”, d v s som makulatur att sno ihop strutar av.

Hoppenraths tolv stycken sämre och bättre rakknivar kan i förstone tyckas vara minst tio för många. De erinrar oss dock om en av hans arbetsuppgifter, och att en fältskär i äldre tider benämndes ”bardskärare” med grundbetydelse ’barberare’. ”Bard-” är identiskt med tyskans ”Bart” = ’skägg’.

När bouppteckningsförrättarna skulle notera Hoppenraths övriga kirurgiska instrument, stötte de på patrull. I den första versionen lyckades de beskriva och värdera ett ”fouderal med 5 st: gaml: Landsätter och en snäppare med 2de järn, en Koppsnäppare, en *injections* ...”, innan de gav upp och avslutade den påbörjade specialredovisningen:

”Hwarjehanda *instrumenter*, hvilka utan en fältskiärs närvaro icke kunna värderas, likaledes ett litet rese *apotek*.”

Hoppenraths musikinstrument är däremot inte svåra att tyda, men antyder att han kan ha deltagit i de gängse regementsmusikernas övningar:

”4ta st: gaml. *Fleutrawaersierer* ... 2: - -
2 st fält Pipor å 4 sk - 8 -
en *Basviol* 6: - -
ett Hackebräde - 8 -”

Antalet tvärflöjter är väl ändå överraskande? Kungl Svea livgardes Fältpiparkår borde kunna ge upplysning om hur en fältpipa såg ut. Det i Sverige sällsynta hackbrädet kan man i bästa fall fortfarande se och höra under någon äkta oktoberfest i Bayern.

Den första bouppteckningsversionens inventarier under Hoppenraths ”Gewähr” lyder:

”En rakraflad Hagelböss med wahl-
Nöts stäck och Silfwer Korn 6: - -
En rak räflad d^e 3: - -
En d^e Torn Pipa 2: - -
3de dito utlanta å 2 Dr 6: - -
3 par gamla Pistoler å 2 Dr 6: - -
En gaml. Hirtsfänger 1: - -”

Troligen kan en vapenexpert ge en bättre förklaring på ”tornpipa” än SAOB:s ”typ av bösspipa dekorerad med bilder av torn”. Stavningsvarianterna av den bajonettliknande jaktkniven ”hirschfångare” kunde stundom utnynna folketymologiskt i ”härsvängare”.

Bland Hoppenraths avslutande skulder noteras 51.12- till ”Apothekaren Myrmans Enka”. Apotekaren i Skövde Erik Gustaf Myhrman (1757-1782) sörjdes av sadelmakardottern Magdalena Ekman, som 1785 konserverades av Myhrmans efterträdare Carl Arvid Dahlbeck (1749-1790) för att 1796 gifta sig för tredje gången, med organisten Johan Griberg (1761-1809).

Carl Hoppenrath (1781-1830) vandrade till en början i faderns fotspår. Enligt Larsson antogs han som bataljonsläkare vid Skaraborgs regemente 4/4 1810, efter att året innan ha tjänstgjort vid lantvärnet. Emellertid avfördes han ur regementets rullor vid 1817 års slut. Därefter förefaller han att ha försörjt sig och sin stora familj huvudsakligen som underläkare på somrarna vid Jaquette Du Rietz fattigförsörjning i Lundsbrunn, fortfarande bosatt i Skövde.

Ett intyg daterat av Hoppenrath 16/6 1818 i Lundsbrunn ang soldaten nr 751 vid Skaraborgarna Carl Ask (1784-1866), som ”öfver 3de veckor varit besvärad af en intermittent feber eller Frossa hvilket ännu continuerar och är han så svag att han för närvarande icke utan mycket svårighet kan transporteras till Axevall”, har av en tillfällighet påträffats i GMR 465^a). Vidare kan den intresserade i Post- och Inrikes Tidningar studera en någorlunda detaljerad redogörelse för ekonomi och medicinsk verksamhet under två månader 1827 vid det s k Piperska lasarettet i Lundsbrunn. Den är undertecknad av brunsläkaren Johan Axel Huss (1791-1868) och fattigläkaren Hoppenrath. Huss blev även bl a bataljonsläkare en tid vid Västgöta regemente.

Alltsedan 1809 var Carl Hoppenrath gift med köpmansdottern Sofia Catarina Polhammar (1783-1859) från Falköping. I äktenskapet föddes sönerna Ludvig 1809 och Fredrik 1822 samt sju döttrar 1811-25.

Inte heller någon av alla dessa Hoppenrathskor torde ensam ha stått modell för *Gluntens moster*, allra minst som nucka boende på Dragarbrunnsgatan i Uppsala.

Att få döttrarna bortgifta, var väl inte det enda som tärde på den fattige underläkarens ekonomiska ställning. Likväl, med anledning av hans sterbhusägares urarvaansökan kallades hans borgenärer till Skövde rådhusrätt 24/1 1831 för att bevaka sina fordringar, läses i ”Postgumman”.

Carls son Ludvig Hoppenrath d y (1809-1855) satsade till en början på pillertrillarbanan som lärning hos apotekaren Johan Fredrik Sommar (1771-1852) i Skövde. Tjugo år gammal flyttade han till Uddevalla, där han en tid titulerades provisor. Under koleraepidemin 1834 skötte han stadens båda apotek, sedan personalen dött eller insjuknat. Några år senare flyttade han som handelsman till Vadstena, där han avled ogift och konkursmässig i likhet med fadern.

Ludvigs yngre bror Fredrik Hoppenrath (1822-1884) var först handlare i Uddevalla, men tröttnade på bodknodderiet 1853 och genomgick en kurs för civila fältskärer i Stockholm. Därefter öppnade han praktik i samarbete med läkarna i Uddevalla,

berättar Sten Kristiansson i sin stadshistoria.

Även denne Hoppenrath anlitas under ett lindrigt kole-
rautbrott i staden 1866. Deltog gjorde han ock i den inte all-
tid allvarstungt krigiska skarpskytterörelsen. Sålunda noterade
Vänersborgstidningen raljant i början av juni 1873, när de re-
dan då trestadigt hopaslagna armé-fördelningarna (göteborgare
onämnbare) slickade såren efter gemensamma bardalekar på
Dal-bobergen:

”Någon amputation läser icke förekommit, ehuru Uddevalla
skarpskyttekårs hurtige öfverkirurg Hoppenrath hade för så-
dant ändamål reserverat en hel kartesch med instrumenter.”

Men om den raske mästerooperatörens kroniskt kränka eko-
nomi vittnar flera tidningsnotiser, exempelvis den som omsi-
der – och nära nog enligt släktens traditioner – kallade ”afidne
Badaremästaren *Fr. Hoppenraths*” borgenärer till urarvakonkurs
25/2 1885 av Uddevalla rådsturätt.

Axel (Werner) Hoppenrath (1865–1932) föddes i Uddevalla,
son till Fredrik Hoppenrath och hans andra hustru Selma Krok
(död 1870**), som han äktat efter att ha blivit änkemann 1857.
Axel gick till sjöss och var underlöjtnant i Kungl Flottans reserv,
då han utvandrade till Kongo på 1890-talet. Enligt en sekunda
sekundärkälla blev han med tiden ”skeppsfartygsinspektör för
hela belgiska sjöflottan i övre Kongo.” Han avled dock i Bryssel
och tituleras i en extremt kort tidningsruna ”majoren i belgis-
ka kongomarinerna”. Hans hustru hette Jeanne Marie Charlier,
född 1878 i Belgien. Om barn sägs intet.

*) Asken tjänste för Askestorp Västergårdens rote i Forsby strax
öster om Skövde. Soldatregistret uppger bl a att han deltog i
fyrå fälttåg.

**) Släkt med förste författaren till den av många läroverkse-
lever tidigare med- eller motvilligt brukade ”Krok-Almquists
Flora”.

Pelle Räf

Källor och litteratur:

Aftonbladet 12/6 1932.
Centrala Soldatregistret.
Dammberg, H, Med hjärta för medmänniskor, Broddetorp 2017.
Götheborgs Allehanda 26/10 1784.
Höglund, A, Den sanna historien om Slöss-hölet. – Nytt från Värm-
lands släktforskar 1988:2 s 2–3.
Inrikes Tidningar 10/6 & 9/12 1784.
Kocken, C T, Kungl Västgöta regemente II, Sthlm 1948.
Kristiansson, S, Uddevalla stads historia III, Uddevalla 1956.
Larsson, L, Kungl Skaraborgs regementes officerare, Skövde 2018.
Levertin, A, et al, Sveriges apotekarhistoria II, Sthlm 1918–23.
Malm, E, Ack, i Arkadien, Sthlm 1949.
Nytt och Gammalt 13/10 1784, s 319 ff.
Ordbok över svenska språket utg av Svenska akademien, Lund 1883–
(=SAOB).
Post- och Inrikes Tidningar bl a 5/10 1827, 23/12 1830, 25/2 1857
& 23/12 1884.
Räf, P, Organist- och orgelbyggarfamiljen Beijer i Skövde. – Billings-
bygden 30(2003) s 11–19.
---, Organister och orglar i Skara stift t o m 1857, Skara 2002.
Sacklén, J F, Sveriges läkarehistoria I & II:2, Nyköping 1822–24.
Svenskt biografiskt lexikon 21, Sthlm 1975–77.
Svenskt porträttgalleri VIII: Kungl flottan, Sthlm 1902.
Tidning för Vänersborgs Stad och Län 3/6 1873.
Wennerberg, G, Gluntarne, Uddevalla 1976 (Faksimile av 1 uppl,
Sthlm 1849).

Därutöver i texten nämnda församlingars, häraders och städers arkiv
samt Skaraborgs regementes generallmönsterrullor via Arkiv Digital.
Om Hoppenratharne kan även läsas i Disketten 2018:nr 4.

Några Wijsor om Antichristum

NÅGRA WIJSOR OM ANTIKRISTUM [1536] SAMT HANDSKRIVNA TILLÄGG

UTGÅVA MED INLEDANDE KOMMENTARER

Otfried Czaika

1536 (förmodligen) utkom i Stockholm ett litet häfte med po-
lemiska visor riktade mot den romerska kyrkan. Titeln är *Några
Wijsor om Antichristum*.

Idag finns enbart två exemplar bevarade som dock intressant
nog representerar två olika upplagor. I båda exemplar finns
dessutom en del handskrivna tillägg, främst psalmtexter, både
kända och hittills okända psalmer från 1500-talet. *Några Wijsor
om Antichristum* ger därmed inte bara en inblick i 1500-talets
teologiska kontroverser utan ger också en bild av den evangeliska
församlingssångens framväxt i Sverige under denna tid.

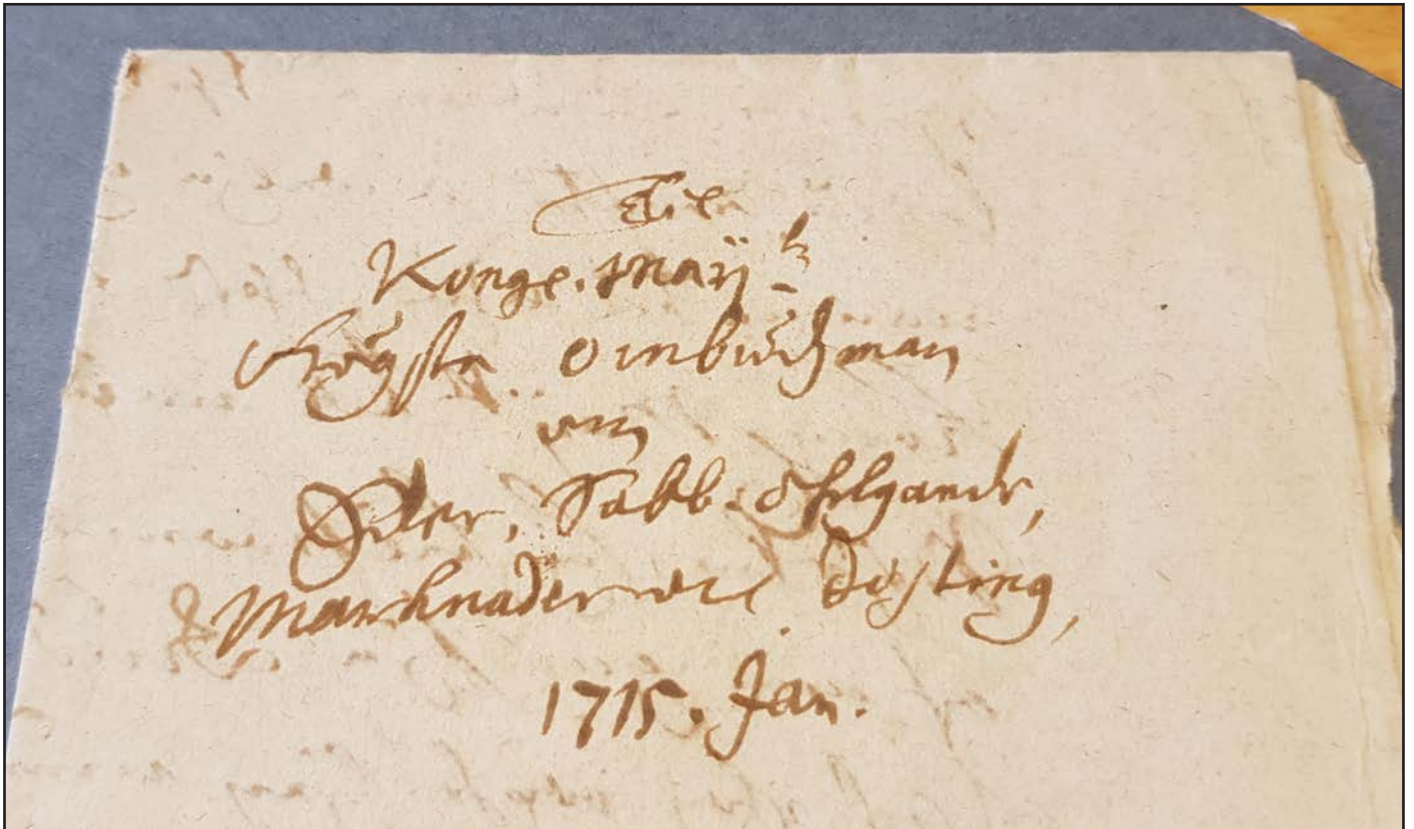
Texten till *Några Wijsor om Antichristum* samt de handskrivna
tilläggen görs här tillgänglig i en kritisk utgåva. En utförlig kom-
mentar belyser verket ur bokhistoriska och teologiska perspektiv
och förankrar dem i en bredare historisk kontext. Utgåvan med
inledande kommentarer är utförd av professor Otfried Czaika.

Skriften omfattar 168 sidor och är bunden i hårdband. Den
ingår i Skara stiftshistoriska sälls kapt skriftserie liksom i Finska
kyrko-historiska samfundets handlingar och är utgiven med
bidrag från bland annat Menighetsfakultetet i Oslo och Norges
forskningsråd.

Pris 150 kronor och kan beställas genom Johnny Hagberg.

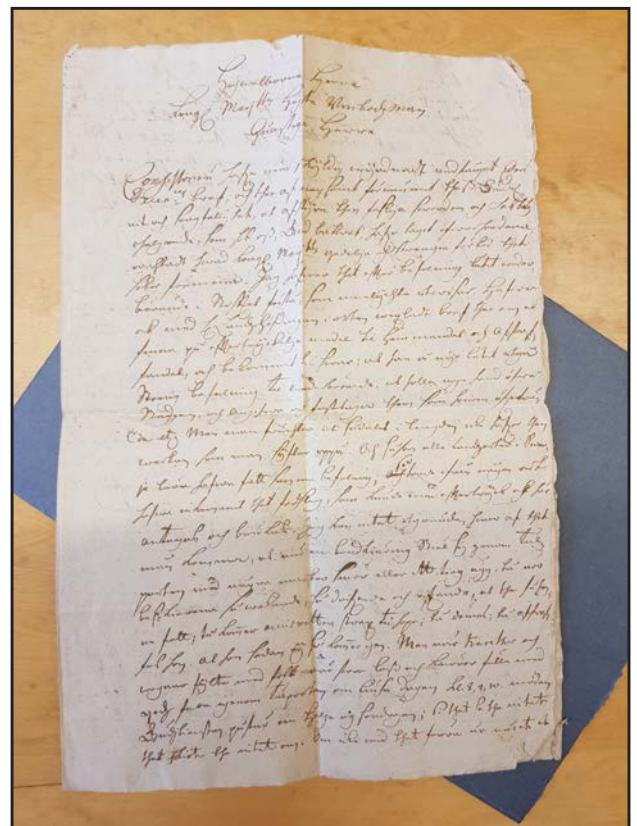
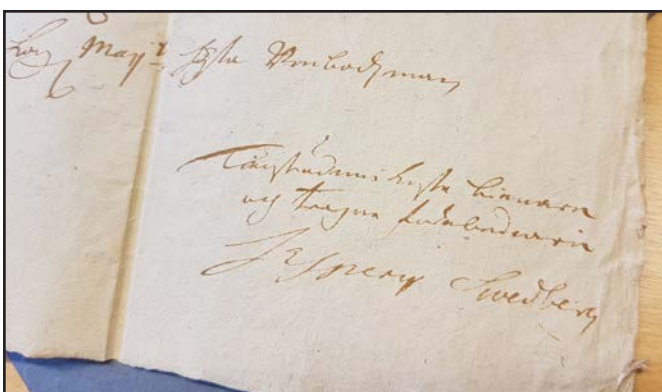
Brev från biskop Jesper Swedberg till justitiekansler Anders Leijonstedt 1715

När vi tänker på nyinkommet material till universitetsbiblioteket, kanske vi mest tänker på nytgivna böcker och arkiv efter institutioner samt nu levande eller nyligen avlidna personer. Men naturligtvis fylls samlingarna på även med äldre material, som kan ha varit i privat ägo fram till nu, eller överförs från andra institutioner.

Nyligen inkom exempelvis detta brev från biskopen i Skara Jesper Swedberg (1653–1735), för den större allmänheten kanske främst bekant som far till mystikern Emanuel Swedenborg. I detta brev, daterat den 5 januari 1715, ondgör sig Swedberg över de sabbatsbrott som inträffar under marknadsdagar, i synnerhet eftersom dessa marknader i allmänhet inträffar under just helgdagar. Swedberg skriver att han inte kan förstå varför en bondgumma som försöker smyga sig in för att sälja lite smör eller ägg snabbt blir fasttagen av ordningsmakten, men då folk härjar, super, svär och slåss under marknadsdagarna, då får det passera.

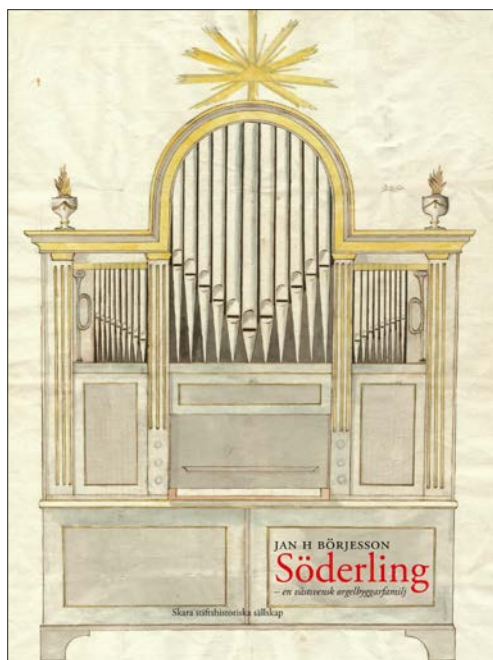
Swedberg vill genom dåvarande justitiekansler Anders Leijonstedt försöka påverka så att marknadsdagarna inträffar i anknytning till, men inte just på själva helgdagarna. Då blir

åtminstone oreglerligt leverne inte sabbatsbrott. Det tycks dock inte som om Swedberg haft någon framgång med detta brev – eller med många andra propåer i samma ärende genom åren.

Text och bild: **Helena Backman**

Söderling – en västsvensk orgelbyggarfamilj

Före 1800-talet var det få västsvenska kyrkor förunnat att ha en riktig piporgel. Men med den nya Wallinska psalmboken, Haeffners koralbok och ett stigande välstånd i bygderna blev det allt mer eftertraktat med orglar i kyrkorna till att leda psalmsången. I början av 1800-talet fanns det mycket få orgelbyggare verksamma i denna del av landet, så det fanns ett tomrum att fylla och en stor efterfrågan. Mårten Bernhard Söderling och hans tre söner Carl Fredrik, Emmanuel och Johan Niklas kom från 1820-talet och framåt att etablera sig som Västsveriges främsta orgelbyggare.

Från deras verkstad i Majorna i Göteborg levererades över 150 orglar. Bröderna Söderling kom att bilda en livaktig orgelbyggartradition i Göteborg, som bestått ända in till våra dagar.

Namnet Söderling blev synonymt med välbyggda och klangsköna instrument som väl fyllde behoven ute i församlingarna. Firmans förgrundsgestalt, Johan Niklas Söderling (1802–1890) blev med tiden också en av Göteborgs mest tongivande borgare. Han var en flitig föreningsmänniska, skribent, kommunalman, filantrop och djurvän som odlade nära vänskapsband med bland andra S. A. Hedlund och Viktor Rydberg.

Jan H Börjesson, domkyrkoorganist i Kalmar och orgelkonsult, har sedan tidiga år fascinerats av de Söderlingorglar som ännu finns kvar. Hans omfattande arkivarbete i kombination med gedigen kännedom om Söderlings orgelbyggande har resulterat i en välfylld och vackert illustrerad bok med titeln "Söderling – en västsvensk orgelbyggarfamilj", som Skara stiftshistoriska sällskap nu gett ut lagom till advent. Boken innehåller spännande läsning såväl för orgelvänner som de historiskt och biografiskt intresserade.

Många levnadsöden passerar revy på sidorna och läsaren ges också intressanta inblickar i 1800-talets Göteborg och levnadsvillkor. I boken finns en heltäckande dokumentation över såväl försvunna som bevarade orglar från den Söderlingska verkstaden.

För att också ge läsaren en klanglig upplevelse av instrumenten så ingår en CD i boken, med ett urval av orglar där författaren själv sitter på orgelpallen.

Robin Gullbrandsson

137 sidor. Pris 250 kronor. Beställes genom Johnny Hagberg.

Erik Hökås har gått ur tiden

Foto: Ann-Britt Bohman

Erik Hökås, Hökhult, Aplared var född den 18 oktober 1925 och avled den 11 november 2019.

Erik var en trogen medlem i vår förening och byggde med tiden upp en förnämlig samling av västgötalitteratur liksom skogs- och jordbrukslitteratur. Sällan saknades han och hustrun Ulla vid föreningens auktioner. När Erik fyllde 50 år firade han födelsedagen på en bokauktion! Dagen före 90 års-dagen bjöd han på tårta vid bokauktionen i Stora Levene.

Med Eriks bortgång har en stor samlare och kännare av västgötalitteraturen lämnat oss.

Styrelsen

Notis i Grafiska Företagens medlemstidning

Föreningen för Västgötalitteratur, Skara stiftshistoriska sällskap och Missalestiftelsen, ger alla ut böcker och har valt att endast trycka dem i Sverige. Vi frågar Johnny Hagberg, ordförande i samtliga dessa föreningar om deras ställningstagande.

Värför har ni valt att endast trycka era böcker i Sverige?

- Det handlar om närhet till produkt och produktion. Vi har ett stort kunnande i Sverige vad gäller boktryckeri. Om vi inte underhåller denna och satsar på den kommer denna kunskap att gå förlorad, säger Johnny Hagberg, ordförande i samtliga dessa föreningar.

Har ni varit i kontakt med utländska tryckerier också?

- Ja, men de offerter vi blivit erbjudna från utländska tryckerier tycker vi inte uppväger dessa orsaker.
- En ytterligare aspekt som väger in i vårt beslut är miljöaspekten. Ju närmare produktionen desto mindre påverkan på miljö och natur. Det kan inte vara meningsfullt att transportera tryckalster från Polen, Kina eller Indien för att tjäna "lite" pengar. Vad betyder dessa transporter totalt miljömässigt?

Hur många böcker trycker ni per år?

- Sammantaget trycker våra föreningar 5–8 böcker per år, avslutar Johnny.

Föreningen för Västgötalitteratur är en ideell förening med folk från alla landsändar som har ett intresse för litteratur från Västergötland. Det kan vara intresset för sin hembygd eller för västgötska författare som gjort att man valt att bli medlem. Föreningen har idag ca 1700 medlemmar.

Föreningen bildades 1962 och har sedan dess givit ut en mängd skrifter och böcker. Bland mycket annat har föreningen låtit översätta de avhandlingar som skrevs på latin om olika orter i Västergötland under 1600- och 1700-talet. Förutom många olika utgåvor genom åren i föreningens regi har också gemensamma projekt genomförts i samarbete med andra organisationer. Läs mer på <http://www.vastgotalitteratur.nu>

Mariestads lagbok 1597

Mariestads lagbok är utgiven i full faksimil med transkription och inledning. Den omfattar 480 s. i folio. Du kan köpa den i pappband för 400 kronor, i konstlädersband för 500 kronor eller i konstläder med vacker handgjord kassett för 1 500 kronor. Pappret är i högsta kvalitet. Utgåvan genom Missalestiftelsen är en stor kulturgärning och har rönt mycket uppmärksamhet. Nu får den intresserade möjligheten att förvärva sitt eget exemplar.

Beställningar sker genom föreningens kassör Sven-Olof Ask.

Jag blir överlycklig när jag, vid alldeles för sällsynta tillfällen, kommer över nytgivet historiskt källmaterial – och detta är ett praktverk. Endast fyra svenska städer har bevarade handskrivna lagböcker. Här får vi Mariestads version av Magnus Erikssons gamla stadslag, komplett med faksimiltext och vackra anfangar samt transkribering och kommentarer. Det är bara att tacka.

Dick Harrison i Svenska Dagbladet den 23/11 2019

*Föreningen Västgötalitteraturs medlemmar
tillönskas en
God Jul och Gott Nytt År*